

Тернопільський державний педагогічний університет ім. Володимира Гнатюка

Лабораторія славістичних студій

STUDIA METHODOLOGICA

Випуск 9

Альманах видається з 1993 року

ТЕРНОПІЛЬ
2001

ЗМІСТ

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ

М. Братасюк (Тернопіль). До питання методологічних засад сучасної філософії аналізу.....	3
М. Лабащук (Тернопіль). Диференційно-синтетичний підхід (функціоналізм) у психолінгвістиці.....	7
О. Лещак (Тернопіль). О методе, методологии и методологических основаниях функционального прагматизма в лингвистике.....	11

МОВОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Г. Дядюра (Черкаси). Образність у науковому стилі (два підходи до однієї проблеми).....	20

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ СТУДІЇ

А. Юдин (Київ). Игра словами (художественная организация эссе А.Битова).....	32

ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ

МОВОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Н. Ашиток (Київ). Моделі творення багатозначних слів.....	38
Е. Захарчук (Київ). Заимствования из английского языка в терминологию предпринимательства.....	41
О. Ємець (Хмельницький). Роль концептуальних метафор у створенні авторської картини світу.....	45
Т. Сергунина (Тернопіль). Механизм создания поверхностного уровня интеграции текста.....	49
В. Вакарюк, Л. Вакарюк (Тернопіль). Сущность сравнения как лингвистического явления.....	54

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ СТУДІЇ

А. Мережинская (Київ). Тема власти в русской постмодернистской прозе (десакрализация образов “диссидента”, “пророка”, “классика”).....	58
Т. Полевая (Севастополь). Использование творчества Н.Гумилева во внеклассной воспитательной работе.....	63
А. Глотов (Тернопіль). Sacrum наизнанку.....	68
Z. Matyušová (České Budějovice). Neodvátá bolest návratů (o válečné próze Viktora Astafjeva).....	71

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Ф. Пустова (Донецьк). Науково-методичний посібник нової якості.....	75

Альманах внесено до Переліку фахових видань
ВАК України №5 від 10.05.2000 за спеціальністю «філологія».
Публікації в альманаху визнаються фаховими
ВАК України згідно наказу №2-01/10 від 13.12.2000 за спеціальностями
«філософія», «соціологічні та політологічні науки».
Друкується за рішенням Вченої ради ТДПУ ім. В. Гнатюка.

Науково-редакційна рада

Зд.Є.Адамчик, М.Братасюк, С.Букчин, О.Глотов, Р.Гром'як, В.Зусв, В.Кравець, Е.Касперський,
М.Лабащук, О.Лещак (головний редактор), І.Пасько, В.Сердюченко, Ю.Ситько (відповідальний
редактор), С.Ткачов, Г.Тиртова, І.Удварі, М.Чаркіч, Я.Ядацький, В.Ярошовець.

Адреса редакції: 282027, Тернопіль 27, а/с 554.
E-mail: sitko@freemail.com.au; glotov@tspu.edu.ua
Редакція не завжди поділяє погляди авторів.
Матеріали друкуються мовою оригіналу
із збереженням авторської стилістики.

Марія БРАТАСЮК

© 2001

ДО ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ЗАСАД СУЧАСНОЇ ФІЛОСОФІЇ АНАЛІЗУ

Американський філософ Б. Страуд, осмислюючи нинішній стан аналітичної філософії, писав: «Метафізикою знову з усіх сил займаються. Для Рассела пошукуваною наукою була логіка. Він здійснював експліцитні редукції, адекватність яких була лише питанням логіки. Нинішні «аналітичні» філософи шукають таку загальну теорію мови, яка якнайкраще пояснить розуміння ними всього, що ми говоримо і думаємо про світ в науці і кругом» [1: 58]. Нинішні англо-американські філософи уже не заявляють про «смерть» аналітичної філософії. Даний напрям є одним з небагатьох на Заході, що зберегли свій потенціал і довели здатність до вдосконалення. Це простежується і у виникненні нових проблем, і в постановці питань, і в збереженні тісного зв'язку з вихідними принципами, закладеними ще представниками класичного аналізу. В рамках цієї філософії йде інтенсивне переосмислення класичної спадщини Б. Рассела, Л. Вітгенштейна, Д. Мура та інших представників класичної доби аналітичної філософії з метою застосування її на сучасному етапі розвитку. «В центрі уваги, – пише А. Грязнов, – виявляється здатність аналітичної філософії гнучко і неупереджено розглядати фундаментальні проблеми, в якій би області наукового, буденного чи філософського знання вони не виникали» [2: 82].

Неупереджений погляд на сучасну аналітичну філософію дозволяє висувати, що радикальні зміни відбуваються не лише в розв'язаннях, що пропонуються для класичних проблем, але такі ж зміни спостерігаються в інструментарії досліджень, і це дозволяє вважати, що відбувається еволюція класичної епістемологічної програми від об'єктивізму до конструктивізму, до синтетичної єдності об'єктивного і суб'єктивного, рух від моделі «нейтрального спостерігача» запропонованою класичною філософією аналізу, до моделі з когнітивним агентом.

Ці якісні зміни зумовлені багатьма чинниками, в тому числі загальноцивілізаційною тенденцією інтенсивного зростання інформації, що передається насамперед через глобальне інформаційне поле. Поряд із кількісним зростанням знання відбувається зміна його якості та значимості, ролі у повсякденному житті сучасної людини. На зміну засобам механічного впливу на світ, прийшли інформаційні засоби регулювання світу.

Аналіз проблеми референції зумовив радикальну зміну засновків епістемологічних досліджень. Велику роботу в цьому напрямі здійснили В. Куайн та В. Селларс. Дослідженнями першого було доведено, що прояви референції релятивні певній концептуальній схемі, а тому знання, в тому числі і наукове, не має підстав претендувати на об'єктивність і незалежність від системи описування. В. Селларс критикою «міфу даних», довів, що сприймання є невіддільним від концептуалізації, а тому «ідея досвіду» не витримує критики [161, 173].

Пізнання неможливе без розвитку, розвиток це і є форма пізнання. Забезпечуватися він може тільки шляхом долання існуючих пошукових настанов, способів, методів, правил. Світ значно складніший і різноманітніший, ніж невеличка сфера нашого досвіту і, тільки відкрившись нескінченності, можна розширити сферу свого буття і міцніше закріпитись у ньому [4: 73]. Хаос є характерною рисою пізнання, – стверджують епістемологічні анархісти. Цілком свідомо вони роблять ставку на всякі методологічні порушення, «помилки», «відхилення», «хаотичність». П. Фейєрабенд, фундатор цього напрямку, писав: «Наука є більш «розумною» та ірраціональною, ніж її методологічні зображення. І вони слугують перешкодою до її розвитку, оскільки... намагання зробити науку більш «раціональною» і більш точною знищує її» [5].

З огляду на ці ідеї, вважати висновки Куайна і Селларса трагічними для наукового знання немає жодних підстав. Пізнання, в тому числі наукове – це творчий процес, що неможливий без свободи. Відмова від стереотипів, застарілих поглядів, що є неадекватними потребам життя, відкритість інноваціям, рішучість і сміливість у відстоюванні нових поглядів – це свідчення високого духу і внутрішньої свободи. М. Бердяєв писав: «Істина завжди пов'язана із свободою і дається лише свободі» [6: 41]. Але вона і народжується в свободі, є породженням самої свободи. «Все принципово нове – позаметодологічне, оскільки метод є лише структуроване старе», – наголошує А. Козловський [7].

Висновки з досліджень В. Куайна В. Селларса сприяли зростанню релятивізму в теоріях пізнання. Це стосується і альтернативних епістемологій, що наголошують на практичній функції пізнання, а не теоретичній, на значимості індивідуальних характеристик суб'єктів пізнання. Частиною конструктивістських епістемологій, а також дискусією «реалістів» та «анти-реалістів» було доведено, що реальності «самої – в собі» не існує. Людина створює картину світу і мислення. Картина світу без людини означає зникнення і самої картини. Механізми організації досвіду, аналізовані Куайном і Селларсом, – це і є механізми організації самого світу.

Як зазначають дослідники, радикальний конструктивізм дуже схильний до репресивності, як по відношенню до об'єкта, так і стосовно суб'єкта, а тому, щоб запобігти цій репресивності і отримати достовірне знання, необхідно вибудувати плюралістичну конструктивістську епістемологію. Зрозуміло, що методологічною засадою для цього є прийняття принципу плюралізму, згідно з яким різні системи опису світу є рівноцінними. Л. Н. Столович слушно зазначає, що такі типологічні категорії як «ідеалізм», «матеріалізм», «раціоналізм», «ірраціоналізм», «емпіризм», «сенсуалізм», «діалектика», «інтуїтивізм» і т. д. можуть характеризувати ту чи іншу конкретну філософську систему тільки в своїй сукупності [8: 46]. Тому він пропонує поняття системного плюралізму для характеристики поглядів того чи іншого мислителя.

Системний плюралізм передбачає діалогічну взаємодію включених у нього елементів. Завдяки цьому філософія постає як прояв буття в культурі, як один діалогічний культурний простір. Але цей простір, – пише Л. Н. Столович, – «явно «не-евклідовий», це – простір багатьох просторів. Платон має безконечні резерви все нових і нових аргументів, відповідей, питань у суперечці з Арістотелем: Арістотель також виявляє безконечні можливості «форми форм», відповідаючи на заперечення Платона. Кант безконечно змістовний і осмислений у бесідах з Платоном, Гегелем, Гусерлем, Марксом... Філософія – як феномен культури [...] драма з усе більшою кількістю діючих осіб [...] філософія живе в поєднанні і одночасному взаємопородженні різних форм безконечно-можливого буття і різних форм його розуміння» [9: 47].

В. Джеймс в роботі «Плюралістичний всесвіт» монізм і плюралізм подає як гранично загальні філософські принципи. Книга була задумана з метою вдосконалення стосунків зараціоналізованої людини з абсолютом. Моністична картина світу, за В. Джеймсом, не відповідає новим реаліям життя, є застарілою і потребує корекції. Мислитель заперечує моністичну прямолінійність, згідно з якою «раціональність є єдиною і неподільною: якщо всесвіту не властива ця неподільна раціональність, то він має бути повністю ірраці-

ональним, і ніяким відтінкам, ніяким змішуванням, ніяким компромісам тут немає місця» [10: 41].

В. Джеймс, представник прагматизму, писав, що філософ все хоче пояснити, будучи сам зануреним у всевіт. Філософія може бути «найбільш значущим вираженням того, як всевіт реагує на самого себе... Наші філософські системи збільшують собою потік буття, вносять у нього свої власні риси. Вони є частинами всього того, що робить нас живими істотами. Наші думки визначають наші дії, і наші дії, у свою чергу, визначають природу світу» [10: 175]. Конструктивістські настрої простежуються у В. Джеймса доволі чітко. Він відстоює ідею плюралістичного, але єдиного всевіту, пов'язаного «формою нанизаності, божественності, суміжності або зчеплення».

Представники сучасної філософії аналізу, обґрунтовуючи теоретичні переваги плюралізму перед монізмом, наголошують на відсутності єдиної теорії плюралізму, оскільки вони різняться одна від одної, як і будь-які інші світоглядні теорії. По-друге, жодний серйозний плюралізм не наполягатиме на абсолютній істинності своєї позиції, і ще одна важлива перевага є в тому, що для плюраліста можлива зміна своєї теоретично-світоглядної моделі не є такою драматичною, як для моніста.

Як зазначалось вище, концепцій плюралізму є немало. Наприклад, «системний плюралізм» стверджує багатоманітність способів осягнення світу при засадничій цілісності самого світу. Цей плюралізм «не заперечує того, що є істина. Але він передбачає рух до неї з різних боків», – пише Л. Н. Столович [11: 56].

Інший варіант плюралізму – архаїчний або вихідний – наполягає на ідеї, що «реальне» конституюється дослідником, тому кожна філософія має свою власну реальність. «Реальне» варіюється по-різному у різних філософіях, але, наголошують представники цієї концепції, можна говорити про спільну неформульовану реальність, що є ніби «першопричиною» формульованих реальностей. Тож різні формулювання не суперечать одне другому, оскільки підґрунтя у них всіх одне. Співмірність постає не в однаковості результатів, а у взаємній транслюваності від однієї сутнісної можливості до іншої [12].

Методологічний плюралізм зводиться до визнання узгодженості ідеальності реальної з плюралізмом поглядів. Ідеальна реальність стає підґрунтям для увідповіднення різних поглядів різних людей. Плюралізм гіпотез передбачає одну реальність, але це є реальність сутностей, а не індивідуальних сприймань. Ця реальність фізична, а погляди на неї різні. Окремі погляди можуть виявитися помилковими тоді, як добуто істину [14: 3-7].

З позиції перспективного плюралізму лише через наші власні перспективи нам даний доступ до світу. Ми сприймаємо різні світи, а не один і той же. Кожен з нас має власну реальність і їх буде стільки, скільки є суб'єктів сприймання.

Г. Прайс виділив так званий «горизонтальний плюралізм», який передбачає існування великої кількості можливих наукових світоглядів, але всі вони є *н а у к о в и м и* світоглядами, що дає підстави віднести їх до одного і того ж рівня лінгвістичної активності. Що стосується вертикального плюралізму, то йому властиво визнання незводимої множинності видів дискурсу – моральних, мистецьких чи наукових [15].

В аналітичній традиції філософування існує також поняття «системного плюралізму». Моністи, звичайно, заперечують саму можливість існування такого плюралізму. Вперше цей вираз був застосований Генрі Майерсом. Цей різновид плюралізму визнає нескінченну кількість можливих перспектив щодо «метафізичного об'єкта», і передбачає що, кожне із них має свою можливу систематизацію, кожна із систем систематизує індивідуальні сайти зі спільними рисами і має свій набір категорій.

Якщо ж звернутися до питання принципової новизни плюралістичної методології, то треба зазначити, що вона полягає в зображенні світу не як системи, а як структури, в якій чиниться взаємодія, а не підпорядкування. Це принципово інший підхід, якісно новий порівняно з моністичним. Звичайно, так звані м'які форми плюралізму не вільні від окремих вкраплень релятивізму. Для його подолання і створення несуперечливої інтегральної концепції пізнання Р. Силван запропонував концепцію радикального плюралізму

му, що передбачає існування численних частково порівнюваних теорій, що розмаїттям способів взаємодіють з численними актуальними світами [16]. Наскільки вона є ефективною зможуть засвідчити майбутні дослідження у цьому напрямку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Stroud B. Analytic Philosophy and Metaphysics // *Wo steht die Analytische Philosophie heute?* - Wein, 1986. - P. 58.
2. Грязнов А.Ф. Аналитическая философия: проблемы и дискуссии последних лет // *Вопросы философии.* - 1997. - № 9.
3. Див напр.: Quine W. v. O. *Ontological Relativity / Ontological Relativity and Other Essays.* - New York, London: Columbia University Press, 1968.
4. Див. Козловський А.А. *Право як пізнання.* - Чернівці: Рута, 1999. - С.73.
5. Фейерабенд П. *Избранные труды по методологии науки.* - М.: Прогресс, 1986. - С. 321-322.
6. Бердяев Н.А. *О рабстве и свободе человека. Опыт персоналистической философии* // Бердяев Н.А. *Царство Духа и царство Кесаря.* - М.: Республика, 1995. - С.41.
7. Козловський А.А. Цит. вид. - С.72.
8. Столович Л. Н. *О системном плюрализме в философии* // *Вопросы философии.* - № 9. - 2000. - С. 46.
9. Там же. - С. 47.
10. Джеймс У. *Вселенная с плюралистической точки зрения.* - М.: Космос, 1911.
11. Столович Л.Н. Цит. вид.
12. Watson W. *Types of Pluralism* // *The Monist.* - 1990. - Vol. 73. - №3, July. - P. 357-359.
13. Див.: Pepper S.C. *World Hypotheses: A Study in Evidence.* - Berkly, Los Angeles, London: University of California Press, 1970.
14. Див.: *Філософський метод: перед лицем нових парадигм / Філософські пошуки.* Вип. I-II. - Львів-Одеса, 1997.
15. Див.: Price H. *Metaphysical Pluralism* // *Journal of Philosophy.* - 1992. - Vol. 4. - P.384-410.
16. Див.: Sylvan R. *Radical Pluralism - An Alternative to Realism, Anti-Realism and Relativism.* // *Relativism and Realism in Science* / Ed. by R. Nola. - Dordrecht, Boston, London, 1988.

Михайло ЛАБАЩУК

© 2001

ДИФЕРЕНЦІЙНО-СИНТЕТИЧНИЙ ПІДХІД (ФУНКЦІОНАЛІЗМ) У ПСИХОЛІНГВІСТИЦІ

Психологія як наука, що вивчає зовнішню та внутрішню детермінованість поведінки особистості, сама по собі є однією з найфункціональніших та найпрагматичніших у спектрі наук про природу, суспільство та особистість. При цьому, говорячи про прагматизм, ми маємо на увазі перш за все суб'єктивну та ціннісно-діяльну основу психології особистості і ціннісне компонентно-аналітичне та інтегрально-синтетичне спрямування відповідних досліджень. Тому ми не змішуємо функціоналізм дослідницького підходу як, з одного боку, ні з взаємодією онтологічних елементів структури об'єкта аналізу, так і, з іншого боку, ні з утилітаризмом чи вульгарним прагматизмом діяльності особистості (див.: Лещак, 2000).

Стисло характеризуючи, можна назвати диференційно-синтетичний підхід аналізом через синтез, або ж синтезом через аналіз. Причому, ми не стверджуємо, що наукове дослідження відкриває те, що вже є готовим і лише непоміченим дослідником. Порівняйте, наприклад, точку зору М.Хайдеггера на дослідження як на «прозоріння в те, що є», як вхід у «відкритість того, що само показується» (див.: Хайдеггер, 1993: 257; 266). Ми, навпаки, скоріше стверджуємо, що відкриваючи, ми не менше займаємось конструюванням і моделюванням, вносячи в об'єкт дослідження власну суб'єктивну волю.

Говорячи найбільш узагальнено, можна називати функціоналізмом духовну корисність, власне саме глобальну, а не сьогоденну ефективність неусвідомлених або усвідомлених дій особистості. Функціоналізм дослідницького підходу передбачає у перспективі реалізацію внутрішніх потенцій особистості, які не йдуть принципово врозріз з інтересами суспільства, тобто сукупності всіх інших конкретних особистостей.

В основі даної реалізації функціоналізм передбачає дослідження ціннісної взаємодії перцептивно (онтологічно) і раціонально (гносеологічно) виділених ділянок та елементів зовнішньої та внутрішньої «дійсності» суб'єкта і, що дуже важливо, передбачає дослідження можливостей змінення цих взаємозалежностей (і навіть керування ними). Саме таким чином може бути несуперечливо узгодженим переважно неусвідомлений характер виявів психічної діяльності суб'єкта і переважно усвідомлений характер психосеміотичних досліджень.

Структуру особистості можна представити (дуже узагальнено) у вигляді сукупності наступних сутностей – чуттєво-сенсорна складова, чуттєво-емоційна складова, раціонально-поняттєва складова (у тому числі вербально-семіотична), духовно-етична складова та ін. Зрозуміло, що людина існує та орієнтується в світі (та пізнає світ) у різній задіяності зазначених власних здатностей.

Відповідно і філософи та психологи, створюючи концептуальні теорії, часто надають перевагу певному складнику перед іншими, і ця незбалансованість призводить до суперечностей різних поглядів. Наприклад, акцентування об'єктивності світу і визнання досто-

вірності сприйняття його раціонально-чуттєвими здатностями людини веде неминуче до матеріалістичної позиції. З іншого боку, визнання умовності та суб'єктивності чуттєвих уявлень і лише довіра до істинності логічних суджень веде до раціоналізму. Навпаки, недовіра до можливостей органів чуття об'єктивно свідчити про світ та недовіра до раціональних здатностей людини призводить до інтуїтивістських теорій і т.ін.

Через це в методологічному відношенні функціоналізмом може бути названий дослідницький підхід, який містить у собі не окремі ознаки (наявність яких сама по собі ніколи не може бути виключена), а містить за можливістю всю сукупність ознак чи показників глобально функціонально-прагматичної спрямованості дослідження.

Нижче ми подаємо найважливіші, на наш погляд, ознаки функціоналізму у психологічних дослідженнях взагалі та у психолінгвістичних зокрема.

Функціоналізм у психології

Серед найбільш важливих критеріїв функціональності дослідницького підходу можуть бути визнані наступні:

1. Спрямованість на розмежування у дослідженні дихотомічних полюсів: розвитку та гомеостазу; діяльності (або діяльного стану) і покою; варіанта та інваріанта; динамізму та моделі.

2. Визнання глобальності *стосунків* у досліджуваних процесах та релятивізму сутностей.

3. Множення психічних функцій, вичленування функцій психіки.

4. Активна позиція суб'єкта.

5. Плюралізм з визнанням інваріанта, який моделює цей плюралізм.

6. Пріоритет соціума (у двусторонності стосунків «вродженість – набутість») в онтогенезі особистості (інтеріоризація).

7. Пріоритет особистості (у двусторонності стосунків «суб'єкт – соціум») у синхронії особистості.

8. Дистанціювання «Я» суб'єкта від соціума та від «Я» іншого.

9. Багатомісність суб'єкта.

10. Апостеріоризм цілого досвіду.

11. Апріоризм способів пізнання.

12. Соціально-психологічна природа категорії детермінізму.

13. Психологічність категорії соціального.

14. Дослідження особистості у трьох аспектах її діяльності – предметна діяльність, комунікативна діяльність, когнітивна діяльність.

На противагу викладеному вище ознаками нефункціонального підходу досліджень можуть бути визнані наступні критерії:

– Монізм.

– Об'єктивізм.

– Плюралізм без інваріанта.

– Соліпсизм онтогенеза (на противагу соціологізму).

– Детермінізм (реалістичний – детермінованість природою, ідеалістичний – детермінованість вищою реальністю, індивідуалістичний – безвідносна суб'єктивність).

– Екстеріоризація (неабсолютна).

Функціоналізм у психолінгвістиці

Найбільш важливими критеріями функціональності підходу психолінгвістичного дослідження можна визнати наступні:

1. Розділення вербального та невербального аспектів (у першу чергу, мова/мовлення – понятійна система).

2. Асиметрія рівнів психіки: форма – значення, значення – поняття, поняття – образ, образ – уявлення, уявлення – відчуття (релятивізм стосунків).

3. Соціально-психологічний детермінізм мовної діяльності.

4. Пріоритет соціолекту в онтогенезі мовної особистості.
5. Пріоритет ідіолекту у синхронії мовної особистості.
6. Соціолект як різновид ідіолекту, а не навпаки.
7. Множення кількості стосунків функцій мовної одиниці.
8. Розрізнення семіотичної і когнітивної функцій мови (у першу чергу мова – знаряддя спілкування, а вже потім – засіб розвитку мислення).
9. Ціннісний характер функції (значимість).

Таким чином, можна підсумувати основні положення, згідно з якими психосеміотичне дослідження виявляється оптимально збалансованим. Насамперед, таке дослідження уникає крайнощів будь-якої методологічної позиції, не стверджуючи пріоритету ні матерії, ні чуттєвості, ні раціональності чи т.ін.

Всі методологічні позиції виходять з природи духовної та психо-соматичної будови людини. Серед відзначених нами найважливіших структурних складових та здатностей людини – духовність, чуттєвість, сенсорність, раціональність, уява, мовна здатність – жодна не може бути проігнорована у будь-якому цілісному дослідженні. Але все ж легко уявити (чи погодитись з можливістю), що у різноманітності цієї мозаїки за бажанням чи уподобанням дослідника будь-яка з цих складових може стати своєрідною точкою відліку, а отже і домінантою підходу.

Оптимальне збалансування цих складових відповідно до мети діяльності та особливо до цінностей існування і складає зміст означеного нами диференційно-синтетичного (функціонального) підходу. Отже, цей підхід не претендує на об'єктивність, і його особливістю є одночасне диференціювання (чи множення) сутностей і органічність цих сутностей у їх власній цілісності.

Мова як структурна складова мовної діяльності особистості займає визначальне місце у будь-якому гуманітарному дослідженні. Причому, роль мови зводиться не обов'язково до позитивних результатів дослідження. Це пояснюється тим, що можливості та спроби об'єктивності мови (як невід'ємного фактору існування людини) не є однозначними. Кожна із здатностей особистості – напр., сенсорність, чуттєвість, раціональність, мовна здатність – характеризується асиметрією стосунків до інших здатностей. Маючи певні переваги перед іншими, кожна із здатностей має також супутні, так би мовити, гальмівні, інерційні потенції, інерційність яких нелегко враховується (або й зовсім не враховується) носієм цих властивостей.

Можна спостерігати щонайменше три суперечливих погляди на статус об'єктивності мови: 1 – онтологічна реальність мови поза людиною і поза людством, 2 – онтологічна реальність мови в людині (але в підсвідомості людини), 3 – онтологічна реальність мови в свідомості людини — а саме визнання мови як відношення знань суб'єкта (проте, виключно знань про *можливу* вербальну комунікацію) до інтенції суб'єкта у процесі предметно-рефлексивної та соціально-комунікативної діяльності.

Деякі зразки науково-філософського типу мислення не задаються увагою до структури мовної діяльності (але разом з тим також і до прагматичної складової мови), цілком зосередившись на онтології мови. Це призводить до звеличення самоцінності мови, до уособлення, містифікації мови, до її (різною мірою) сакралізації. Навпаки, ті теорії, які не феноменологізують та не сакралізують мову, страждають іншим недоліком – вони її повністю або ж частково ігнорують, і лише у кращих випадках визнають її важливу роль, але не наближаються до дослідження фактичного її статусу.

Можна пригадати безліч філософських та наукових теорій, які підкреслюють повну чи значну невідповідність мови до позначуваних нею референцій. Проте, немає потреби доводити, що у сучасному типі соціального спілкування мовна здатність людини є незамінною складовою особистості. Універсальна асиметрія структурних складових та здатностей особистості (напр., уяви до чуттєвості, понять до уявлень, значень до понять і т.ін.) не повинна стати на перешкоді до осмислення сутності їх неоднозначних стосунків.

Тому найбільш відповідним до сучасних вимог дослідженням [у якому вирішальна

роль залишається за семіотичними засобами (а саме такими є всі гуманітарні дослідження) буде таке дослідження, яке за точку відліку обере мовну здатність людини. При цьому, це дослідження ні в якому разі не повинно надавати переваги обраній за відлік мовній здатності особистості. Навпаки, мова є лише організуючий, скоріше навіть реєструючий інструмент соціального спілкування та пізнання світу.

ЛІТЕРАТУРА

- Бергсон А. Собр. соч. в 4-х т.– М.: Московский клуб, 1992.– Т.1.– 328 с.
Выготский Л.С. Собрание сочинений в 6-ти томах.– М.: Педагогика, 1982.– Т.2.– 504 с.
Кант И. Критика чистого разума.– М.: Мысль, 1994.– 591 с.
Лещак О. К проблеме понятия функции в функционально-прагматической методологии // *Rozważania metodologiczne. Język – Literatura – Text.*– Warszawa, 2000. – С. 243-254
Хайдеггер М. Время и бытие.– М.: Республика, 1993.– 447 с.

Олег ЛЕЩАК

© 2001

О МЕТОДЕ, МЕТОДОЛОГИИ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ ОСНОВАНИЯХ ФУНКЦИОНАЛЬНОГО ПРАГМАТИЗМА В ЛИНГВИСТИКЕ

1

Проблема описания и обоснования какого-то типа методологических оснований неизменно влечет за собой выяснение самих понятий методологии и метода. Как известно, в восточно- и западноевропейских культурных традициях сложились различные представления о характере и границах методологии. Прежде всего это касается самой сути понятия: понимать ли под методологией некую науку, или же это философское учение, следует ли называть методологией совокупность оснований какого-то рода действий, или может быть все одновременно? Философский энциклопедический словарь определяет методологию как «систему принципов и способов организации и построения теоретической и практической деятельности, а также учение об этой системе» (ФЭС, 365). Понятно, что стиль и формат словаря понуждает к сжатости и смешению в одном понятии системы принципов и учения о ней может быть отнесено именно на счет формы изложения. Философский словарь под редакцией М.М.Розенталя и П.Ф.Юдина, правда, разводит эти понятия и определяет методологию, с одной стороны, как «совокупность приемов исследования, применяемых в какой-либо науке», а с другой, – как «учение о методе научного познания и преобразования мира» (С. 214). Как видим, здесь первое понятие гораздо уже и охватывает только свод приемов научного исследования, зато вторая часть несоразмерна первой и является учением о методологии в первом значении плюс еще учением о научном преобразовании мира, вполне в духе марксизма. Краткая философская энциклопедия 1984 года в статье «Учение о методе» подает понятие методологии как синоним заглавия статьи и определяет их как «исследование метода, особенно в области философии и в частных науках и выработка принципов создания новых, целесообразных методов» (С. 471). Как видим, здесь акцент полностью смещен на эпистемологическую сущность методологии, но зато понятие существенно расширено введением креативных возможностей. Трактовка методологии исключительно как учения в данном издании объясняется их широким пониманием метода, т.е. как «совокупности приемов или операций практического или теоретического освоения действительности» и как «способа достижения какой-то цели» (С. 266). Советский энциклопедический словарь 1983 г. на с. 795 определяет методологию науки как «учение о принципах построения, формах и способах научного познания». Таким образом, в русской традиции принято считать методологию не только учением о методах как технических способах достижения цели (например, научного познания), но гораздо шире, как учение о принципах и формах организации такого рода деятельности, более того, – креативной дисциплиной, вырабатывающей такие принципы и формы, и даже, хотя уже скорее чисто метонимически, – собственно саму

совокупность таких принципов, форм, приемов и способов. Кстати, Лингвистический энциклопедический словарь дает определение методологии в языкознании тоже как «учения о принципах исследования в науке о языке», которое «определяет подход к объекту языкознания, взаимоотношение между субъектом и объектом исследования, способ построения научного знания, общую ориентацию и характер лингвистического исследования» (С. 299). Несложно заметить, что в данной традиции принято включать в методологию: а) комплекс онтологических и эссенциальных вопросов об объекте и субъекте исследования; б) комплекс эпистемологических проблем, касающихся отношения познающего субъекта, познания и познаваемого объекта и в) комплекс собственно методических, технических проблем, связанных с организацией исследовательского процесса.

Совсем иначе обстоит дело в западной традиции, где методология трактуется несколько сужено, а именно рационалистически, как наука о методах научных исследований и о действенных способах изучения их познавательной ценности (Słownik, 1980) или в духе Поппера как «теория правил научного метода», иногда как «широко понятая логика» (См. *Filozofia a nauka*, 1987), а иногда и просто как «совокупность методов определенной науки» (См. Čermák, 1997:11), и четко отделяется как от онтологических, так и от эпистемологических аспектов деятельности. Обычно в польских энциклопедических источниках методологию относят либо к металогике либо к семиотике, при этом семиотика трактуется почему-то как «логика языка» (См. *Mała encyklopedia*, 1970:117). Отнесение методологии к такому образом понятой семиотике объясняется логико-позитивистской традицией понимать науку как совокупность предложений, истинность которых и должна оценивать методология (См. *Filozofia a nauka*, 1987:352, а также *Mała encyklopedia*, 1970:117). Методология в данной традиции занимается лишь методами и результатами научных исследований, из чего можно сделать вывод, что иные способы познания или методы проведения иных типов деятельности, а также предпосылки и условия научного познания методологию интересовать не должны. Подход такой является данью позитивистской специализации и сциентистского ограничения сферы познавательной деятельности исключительно границами науки.

Попытаюсь, не выходя за пределы именно такого, узкого, понимания методологии, определиться в вопросе: что такое методологические основания функционального прагматизма в лингвистике.

Начну с того, что задамся вопросом, что такое методологические основания. Очевидно, речь идет о том, что предполагается наличие некоего направления или течения в лингвистике, которое имеет свою специфику методологического характера. Чего именно касается эта специфика. Судя по определению методологии в западной традиции, к методологическим основаниям следует отнести: а) особенности понимания метода (или методов) научного (лингвистического) исследования и б) понимание особенностей познавательной ценности исследований, проводимых по этому методу. А значит, основной упор следует сделать на особенностях метода, применяемого в т.н. «функциональном прагматизме». Но что такое метод? Нельзя ведь говорить о конкретном методе, не выяснив, что под этим понимается.

Итак метод, судя по большинству словарей, – это синоним понятия способа, иногда – приема. Однако ни одно из этих понятий не является абсолютным. Это релятивные понятия, они требуют расширения за счет понятия того действия, методом, способом или приемом которого они являются. Все это т.н. обстоятельственные понятия. В лингвистике они обычно охватываются понятием образа действия. Когда мы говорим «метод», «способ» или «прием», мы сразу же задаемся вопросом «чего?». Аналогично, как в случаях «отец и мать» (чья?), «конец и начало» (чего?), «красное или зеленое» (что?), «быстро и легко» (что делать?).

Следует также разобраться в разнице между понятиями «способ», «прием» и «метод». Всякое понятие, рассматриваемое с позиций функционального прагматизма должно быть проверено на прагматику функционирования, т.е. на его применимость в различных кон-

текстах и классах понятий, иначе говоря пройти проверку на релевантность. Если говорить о границах применимости понятия «метод», то анализ различных контекстов позволяет предположить, что данное понятие означает не просто способ выполнения какого-то действия, но регулярный и упорядоченный способ, образ определенного ряда действий. Можно ли назвать методом некий одноразовый и совершенно случайный образ или способ единичного действия? Для того, чтобы образ действия стал способом действие должно произойти упорядочение поступательных актов, которые должны совершаться именно в такой, а не иной последовательности, так, а не иначе. Способ действия можно рассматривать как сингагматическое структурирование некоего сложного действия. Но, если способ действия становится регулярным и превращается в алгоритм, модель поведения для будущих актов, можно говорить, что он превратился в метод. По Чермаку, метод «понимается как объективный и повторяемый, проверяемый способ анализа» (Čermák, 1997:12). Переход способа действия в метод – акт парадигматического структурирования деятельности. Конечно речь ни в коем случае не идет о неких метафизических сущностях, которые сами по себе переходят друг в друга. Речь исключительно о психологических познавательных действиях, осуществляющихся иногда совершенно даже произвольно в сознании или подсознании исследователя.

Последний момент, на котором следует заострить внимание касается понятия того действия, образом или способом которого является метод. Может ли быть метод у единичного, бессистемного, случайного действия. Регулярность и упорядоченность, которые придает метод действиям порождает явление деятельности. Еще одна черта деятельности – наличие цели. Если я для решения какой-то задачи избираю тот или иной метод, более того, если я в ходе познавательной деятельности вообще обращаюсь к какому-то заранее установленному, упорядоченному и регулярному способу – методу, значит я осуществляю целенаправленную деятельность. Как видно из предложенной здесь гипотезы формирования метода, уже само по себе понятие метода как повторяемого упорядоченного целенаправленного образа познавательной деятельности должно, по идее, исключать такие, например, типы философствования, как постмодернистическое. Но я думаю, что аметодизм и антиметодологизм постмодернистического образа мышления мнимый. Иное дело, что он не вписывается в узкие рамки методологии по-позитивистски. Зато в рамки русского определения методологии постмодернизм прекрасно вписывается. Вообще на фоне русской методологической вольницы постмодернизм по-французски или по-американски выглядит как довольно строгая и точная наука.

2

Однако вернемся к теме определения сущности методологических оснований функционального прагматизма в лингвистике. Предложенная узкая трактовка методологии на вопрос «метод чего?» заставляет однозначно ответить: «метод научного исследования», а если речь идет о функциональном прагматизме в лингвистике, то, понятно, «метод лингвистического исследования». Значит ли это, что, тем самым, я соглашаюсь с неприменимостью определенных функционально-прагматических методологических оснований к иным сферам познания (к этике обыденной жизни, к искусству, к политике, к обучению, к организации труда или досуга). Конечно, нет. Я оставляю за собою право рассматривать функциональный прагматизм как более широкий философско-семиотический подход, который здесь рассматривается исключительно применительно к лингвистическому исследованию. Т.е. здесь речь идет о функционально-прагматических основаниях проведения лингвистического исследования, что совершенно не значит, что применительно к психологии или литературоведению я бы вел речь о каких-то других основаниях. Таким образом, сразу оговорюсь, что понятие «функционально-прагматические методологические основания» значительно шире понятия «методологические основания функционального прагматизма в лингвистике» и включает это последнее как общее включает частное.

Однако такая постановка проблемы ставит под вопрос самодостаточность методологии как учения о методе. Если метод проведения исследований в лингвистике подчинен не-

---

ким основаниям, выходящим за пределы сферы лингвистики и могущим быть распространенными, например, на другие гуманитарные науки, то оказывается, что определение и изучение подобного метода должно начинаться на метатеоретическом и междисциплинарном уровне. Но это порождает конфликт между понятием метода и понятием методологических оснований, поскольку метод познания немалозначим без конкретного типа познавательного действия, а познавательные действия как действия интенциональные немалозначимы без объекта, на который они направлены. Если так, то получается, что не может быть назван одним и тем же методом способ проведения различных типов познавательных действий, проделанных с различными по типу и характеру объектами. Возьму пример из лингвистики. Описание звуков речи, механизмов их артикулирования и описание фонем – это три разных описания, три разных типа познавательных действий. В одном случае мы сопоставляем актуальные акустические сигналы с некоторой системой норм произношения и фиксируем сходства и отличия, во втором – пытаемся связать акустический сигнал с работой артикуляционного аппарата, опираясь в определенной степени на интроспекцию, а в значительной степени на теоретические знания, поскольку чаще всего мы не имеем непосредственного зрительного доступа до «описываемого» явления, в третьем же случае мы полностью опираемся на собственное языковое мышление и на теоретические посылки исследования. Поэтому расхождения в описании первого типа (при наличии равных психо-физиологических характеристик исследователей) будут гораздо меньшие, чем в последнем случае. Метод структурного анализа, примененный к тексту как графическому феномену и тексту как смысловому феномену даст совершенно отличные результаты. То же касается исследования функционирования данного текста как художественного произведения. Если исследователь полагает, что текст обладает собственным имманентным смыслом и содержанием, а его задача обнаружить этот смысл и это содержание, то даже если он применит метод компонентного или системного анализа, структурного или функционального анализа, результаты, к которым он придет будут иными, чем те, к которым придет использовавший аналогичную методику исследователь, считающий, что текст – это всего лишь графическая форма, требующая индивидуального осмысления.

Встает вопрос, может ли один и тот же метод в абсолютно равной степени быть применен в различных дисциплинах, или к совершенно различным по своей природе объектам. Можно ли применять метод наблюдения, если объект исследования абстрактное понятие? Станет ли исследователь применять структурный метод к объекту, являющемуся по его убеждению изначально неделимой целостностью? Можно ли методом логического анализа исследовать чувственное переживание или интуитивное предчувствие? Будет ли идентичным логический анализ математической формулы и фразы Жванецкого «Пойти за большими по пять вчера?» Вряд ли можно одним и тем же методом изучать конкретную собаку, собак как зоологический вид, понятие о собаке как элемент человеческой картины мира, русское слово «собака», форму именительного падежа единственного числа «собака», фонетическое слово [слабак] в норме русского литературного произношения и в речи конкретного носителя языка. Различаться здесь будут не только объекты, но и сами виды и цели познавательной деятельности. Первый аспект будет интересовать ветеринара, второй – зоолога, третий – антрополога или психолога, четвертый лексиколога или семасиолога, пятый – морфолога, шестой – фонетиста или фонолога, а седьмой – педагога, логопеда или дефектолога.

Получается, что понятие метода как вторичное обстоятельственное понятие всецело подчинено типу познавательной деятельности, методом которой он является, понятие же познавательной деятельности, в свою очередь, также вторично, ибо зависит от того, что познается. Как писал когда-то выдающийся польско-русский языковед Николай Крушевский, «науку не называют по ее методу, но по ее предмету». Таким образом, оказывается, что метод подчинен, с одной стороны, типу познавательной деятельности, а с другой, – предмету этой деятельности. Сам же по себе метод – лишь техническое орудие в руках

исследователя и не может управлять ни выбором для предмета, ни выбором типа познавательной деятельности.

Возьмем пример из истории гуманитарных наук. Можно ли считать одним и тем же методом структурный метод логического изучения языка как чистой объективной формы (как его применял Луи Ельмслев), структурно-дистрибутивный метод описательного изучения языка как физиологического феномена (как его применяли дескриптивисты) и структурно-функциональный метод прагматического изучения языка как социально-психологической деятельности человека (в применении пражцев)? Тем не менее, в истории языкознания все эти подходы называются структурализмом на том основании, что они применяли один и тот же метод структурного анализа. И какое отношение хотя бы к одному из этих типов «структурализма» имеет т.н. структурализм в послевоенном литературоведении и культурологии, где литературные жанры, тексты, образы или явления культуры рассматривались как самостоятельные конструктивные сущности, бытующие в той или иной культуре? А если во всех этих случаях следует вести речь о совершенно различных методах, то тогда что такое методологические основания того или иного направления в науке или философии. Определяются ли эти основания методом или же, наоборот, это основания детерминируют применение того или иного метода?

Однако, если метод – это абсолютно пассивное орудие, зависящее от некоторых предварительных установок, касающихся сущности и границ объекта, а также характера познавательной деятельности, то не окажется ли, что вообще бессмысленно говорить о каких-то методологических основаниях, метатеоретически возвышающихся над методом и оговаривающих его применение в той или иной сфере, относительно того или иного объекта. Отнюдь. История науки подтверждает возможность применения одних и тех же методологических оснований в разных сферах и к разным объектам.

Если сравнить результаты применения пражцами своих методов в области языкознания (Матезиус, Трубецкой, Карцевский, Горалек, Данеш, Докулил) и в области литературоведения (Мукаржовский, Якобсон) можно без труда обнаружить определенное единство подхода и признаки того, что обычно называют школой. Если сравнить психологические и литературоведческие работы Выготского, остается такое же впечатление единства методологических оснований даже в тех случаях, когда он применяет совершенно разные методы. При всем различии бихевиоризма и рефлексологии в методике исследования механизмов психики, на поверку оказывается, что методологические основания этих направлений идентичные.

Поэтому я смею предположить, что не методологические основания теории или концепции зависят от методов, применяемых в ходе исследований, а методы, используемые в исследовании представителями той или иной теории зависят от определенных методологических оснований. Именно методологические основания, т.е.: а) онтологические и эссенциальные основания определения объекта, б) эпистемологические ограничения и условия познавательной деятельности и в) собственно технические ограничения, налагаемые на методику проведения исследовательских процедур определяют принципы и характер познавательной деятельности. Таким образом, я вернулся к тому, с чего начал, т.е. к более широкому пониманию методологии. Узкая, сциентистская, позитивистская трактовка методологии не удовлетворяет требованиям функционального прагматизма, поскольку не объясняет ни применимости понятия «метод» в философии или конкретных науках, ни разноречия в применении казалось бы одних и тех же методов в различных сферах науки или представителями научных школ, ни, наоборот, методологического единства таких школ при проведении своих исследований в различных научных школах.

3

Что же касается методологических оснований функционального прагматизма, то их я уже попытался продемонстрировать в ходе данного анализа понятия «метод». Суть же этого подхода состоит в следующем.

Понятие функциональный прагматизм содержит в себе две генеральные посылки, а именно – онтологическую (понятие функции) и эпистемологическую (понятие прагматики).

Первое предполагает, что своим объектом данное направление видит **функциональное отношение**. Это не значит, что функциональный прагматизм ограничивает свой объект до функциональных отношений, элиминируя все остальное. Просто все, что может быть исследовано с этих методологических позиций должно рассматриваться как **функция**. Будучи дуалистическим подходом, функциональный прагматизм, требует различения *субстанциальных* и *процессуальных* функций, а также *ролевых* и *актуальных* функций. В этом функциональный прагматизм продолжает развитие взглядов Канта, выделившего две способности человеческого восприятия (пространство и время) и, как следствие – три базисных типа мыслительных единиц – понятие о субстанции, понятие о процессе и понятие о взаимоотношении.

Применительно к лингвистике онтологический базис функционального прагматизма выглядит следующим образом: основной объект исследования – языковая деятельность человеческого индивида (прежде всего самого исследователя, а по аналогии и семиотическим следам – иных носителей языка). Языковая деятельность – коммуникативно-семиотическая социально-психическая функция человеческой деятельности. Это значит, что как коммуникативно-семиотическая функция она обеспечивает связь психической деятельности данного индивида с психической деятельностью другого индивида через коммуникацию при помощи конвенциональной семиотической системы (языка). Что же касается социально-психического характера языковой деятельности, то данный аспект заключает в себе признание, что языковая деятельность по онтологическому характеру является такой психической функцией, которая призвана обеспечить совместное функционирование субъектов языковой деятельности в обществе себе подобных. Удовлетворительно функционировать в обществе индивиды будут лишь в том случае, если их языковые деятельности синхронизированы и конвенционализированы.

Языковая деятельность включает в себя три принципиально отличных вида структурных функций: *потенциально-инвариантную ролевою функцию (язык)*, *процессуально-деятельностную реляционную функцию (речевые акты)* и *результативно-продуктивную функцию (речь как текст)*. Каждая из этих составных представляет собой некоторое отношение. Например, язык есть ролевое отношение психической деятельности к речи и речевым актам, речевые акты представляют собой деятельное отношение языка к мыслительной интенции и мыслительной интенции к речи, речь же представляет собой отношение речевых актов к разным типам сигнализации (звуковому или графическому потоку, например). В пределах языка также выделяются две ролевые функции, такие как *информационная база* или лексическая система (отношение картины мира к внутренней форме языка) и *внутренняя форма* или грамматическая система в широком смысле (отношение лексической системы и мышления к речевым актам). Такими же ролевыми функциями являются составные информационной базы – *языковые знаки* и составные внутренней формы – *языковые модели*, причем как модели образования синтаксической или фонетической речи, так и модели образования новых знаков, как ситуативно-стилистические модели, так и модели контроля за речевыми актами. Деятельными функциями являются отдельные речевые акты, причем как продуктивные, так и репродуктивные, как внутренние, так и внешние. Результативными функциями являются все единицы речи, причем как синтаксические, так и фонетические или графические. Как видим, онтологическая база данного подхода выдержана в монистическом ключе, поскольку принципиально не выводит языковую деятельность за пределы человеческой психики. С эссенциальной же точки зрения, это дуалистическая теория, поскольку принципиально разводит субстанциальные и процессуальные единицы.

Еще одной особенностью эссенциальной теории функционального прагматизма является стремление установления как можно большего количества границ, т.е. как можно

большая дискретизация, квантификация, парцелляция объекта для последующего установления функциональных связей и отношений между выделенными элементами. Такая процедура носит уже чисто эпистемологический характер, но здесь она меня интересует не как познавательная процедура, а именно как способ понимания объекта. Дело в том, что понятие функции утрачивает смысл, если нет различия. В пределах нерасчлененного единства или в абсолютно континуальном потоке нет и быть не может никаких функций, ни как ролевых установок, ни как отношений связи сходства, смежности, продуктивности или атрибутивности. Поэтому функциональный прагматизм не приемлет в качестве главенствующего принципа столь популярное ныне уничтожение границ. Но в той же степени неприемлемо для данного подхода и метафизическое понимание таких границ, поскольку любой объект определяется здесь только через связь с окружением и через выполняемые им ролевые функции.

Что же касается второй составной данного подхода – прагматической эпистемологии, – то ее основные положения принципиально не отличаются от агностических оснований теории Канта и фаллибилистических положений прагматизма В.Джемса, Ф.К.С.Шиллера и Д.Дьюи. Познание представляет собой процесс вспомогательный и служит обеспечению жизнедеятельности. Знание – это информация, призванная обеспечить удовлетворительность нашей деятельности. Объект познания формируется вследствие функционального соотношения предыдущего знания, интенции и фактов конкретной деятельности. Познавательный акт – это процесс установления функционального непротиворечивого отношения между предварительным знанием, гипотезой и методичным исследованием объекта. Истина – это оценочная характеристика знания, которое на данный момент выполняет свою функцию удовлетворительно. Истина в функционально-прагматической эпистемологии, как и знание, имеет характер функционального отношения, но, в отличие от знания, это не ролевая, инвариантная функция, а функция процессуальная. Здесь истина рассматривается как величина количественная и интенсивная, т.е. она может «присутствовать» в большей или меньшей степени в зависимости от того, насколько т.н. «истинное» знание удовлетворяет наши потребности. Одно и то же знание в различных типах деятельности или в различных ситуациях может быть как истинным или ложным, так и безотносительным к критерию «истинности / ложности». Поскольку «истинность» является процессуальной функцией, она может постоянно изменяться в зависимости от условий функционального отношения, например в зависимости от изменившихся внешних обстоятельств познавательной деятельности или же в зависимости от изменений системы взглядов или интенции субъекта. В отличие от «истинности» знание как ролевая функция более консервативно. Усугубляется это его принципиально качественным характером. Изменение качества знания сравнительно редкое явление. Система знаний и моделей (стереотипов) поведения имеет тенденцию к гомеостазу и обычно противоборствует резким, т.е. качественным изменениям. Эта гипотеза позволяет объяснить мифологизм и догматизм человеческого мышления, а также тот факт, что нам легче переинтерпретировать новое явление по старым законам нашей системы, чем изменить свои взгляды в угоду новому факту.

Что же до конкретных методов исследования, то они могут быть самыми разнообразными. Функциональный прагматизм априорно не ограничивает себя в этом вопросе никакими рамками. Поскольку среди его объектов могут встретиться, например, семантические функции (значения терминов, лексические понятия и значения, суждения, оформленные в виде предложений и т.д.) здесь могут быть применены и феноменологический анализ, и логический анализ, и метод интроспекции, и классификационно-квалификационный метод, и метод структурно-семантического анализа, и метод моделирования, и метод дефиниций. В случае исследования результативных или деятельных функций можно с успехом применять метод функциональных подстановок, реконтекстуализации, трансформации единиц, дистрибутивно-дескриптивный метод, метод наблюдения и описания и множество других. Ни один из этих методов сам по себе не обла-

дает какой-то имманентной доказательной силой. И само его применение, и результаты его применения полностью зависят от тех методологических установок, которыми руководствуется исследователь.

Что до глобальных методологических характеристик функционально-прагматической лингвистики, то к ним следует отнести, прежде всего методологический холизм (неизбирательность в выборке языковых/речевых данных, комплементарность и допустимость всех без исключения методик исследования, попытка учета и согласования, а также включения в собственное исследование теоретического и практического опыта как можно большего количества исследователей), методологический плюрализм (допуск альтернативных языковых/речевых данных, допуск альтернативных путей достижения прагматически успешного результата, допуск и учет альтернативных взглядов на исследование или его объект) и методологический релятивизм (принятие условности любого знания, оценка результатов исследования через отношение к специфике объекта исследования, познающего субъекта или относительно процедуры исследования, предпочтительность фальсификационных способов практической проверки знания перед верификационными).

В частнонаучном отношении (лингвометодологическом) функциональный прагматизм характеризуется: а) психосемиотическим динамизмом (дуализмом содержания и формы, интенции и экспликации, инварианта и факта, а также ориентированностью на динамику реализации интенций), б) активным коммуникативизмом (ориентированностью на практику общения, на коммуникативный интерес носителя языка), в) индивидуализированностью (ориентацией на индивидуальную языковую способность, в первую очередь, свою собственную и конкретные коммуникативные ситуации, прежде всего, с личным участием). г) структурностью (стремлением к вычленению как можно большего числа элементов, свойств, признаков объекта и аспектов исследования), д) системностью (ориентированностью на включение в исследование, согласование и синхронизацию максимального количества аспектов, а также на охват максимального количества необходимых объектов, их элементов, признаков и свойств), е) дедуктивностью (стремлением к выдвиганию как можно большего числа альтернативных гипотез и генерализирующих представлений), ж) прагматической объяснительностью (стремлением дать практически ценное, инструментальное знание для ориентации в будущем опыте) и, наконец, з) стремлением к максимальной концептуальной и терминологической эксплицированности (четкости понятий, оговариванию терминов, строгости описания и аргументированности объяснения). По указанным параметрам функционально-прагматическая лингвистика не может быть отнесена ни к формально-эмпирической описательно-позитивной лингвистике, ни к рационалистически ориентированным формам структурализма или генеративизма, ни к интуитивистским разновидностям когнитивной лингвистики. Данное методологическое направление нельзя считать совершенно новым, но, в силу целого ряда социально-исторических обстоятельств оно практически не развивалось во второй половине этого века, хотя потенциал его по-прежнему весьма высок. Особенно заметен он на фоне «постмодернистического переворота», произошедшего в европейской культуре конца XX века и поставившего перед учеными вопрос существования самой науки как формы рефлексии и культурной экзистенции.

ЛИТЕРАТУРА

- Джеймс У. Воля к вере.– М.: Республика, 1997.– 491 с.
- Джемс В. Прагматизм. Новое название для некоторых старых методов мышления // Джеймс В. Прагматизм.– К.: Україна, 1995.– С. 3-154.
- Краткая философская энциклопедия.– М.: Прогресс, Энциклопедия, 1984.– 576 с.
- Лингвистический энциклопедический словарь.– М.: Советская энциклопедия, 1990.– 685 с.
- Методологические основы новых направлений в мировом языкознании.– К.: Наукова думка, 1992.– 380 с.
- Наливайко Н.В. Гносеологические и методологические основы научной деятельности.– Новосибирск: Наука, 1990.– 118 с.

- Ньюмейер Ф.Дж. Спор о формализме и функционализме в лингвистике и его разрешение // Вопросы языкознания.– 1996.– № 2.– С. 43-54.
- Павлова Л.Е., Гуревич П.С., Хорьков М.П. Философское благовестие прагматизма // Джеймс У. Воля к вере.– М.: Республика, 1997.– С. 394-408.
- Паршин П.Б. Теоретические перевороты и методологический мятеж в лингвистике XX века // Вопросы языкознания.– 1996.– № 2.– С. 19-42.
- Серио П.В. поисках четвертой парадигмы // Философия языка в границах и вне границ.– Харьков: Око, 1993.– Вып. 1.– С. 37-52.
- Советский энциклопедический словарь.– М.: Советская энциклопедия, 1983.
- Философский словарь под редакцией М.М.Розенталя и П.Ф.Юдина.– М.: Политиздат, 1968.
- Философский энциклопедический словарь.– М.: Советская энциклопедия, 1983.
- Čermák F. Základy lingvistické metodologie. Nastín hlavních principů na pozadí obecné teorie vědy, Praha: Karolinum, 1997, 98 s.
- Fife J. Funkcjonalizm jako szkoła językoznawcza // Noam Chomsky: Inspiracje i perspektywy, Warszawa: PTS, 1991, ss. 183-188.
- Filozofia a nauka. Zarys encyklopedyczny, Wyd. PAN, 1987
- Mała encyklopedia logiki, red. Witold Marciszewski, Wyd. Zakładu Naukowego im. Ossolińskich, 1970
- Słownik wyrazów obcych, PWN, 1980.
- Tulka J. Věda a vědecká metodologie (I), Pardubice, 1995, 76 s.

Галина ДЯДЮРА

© 2001

ОБРАЗНІСТЬ У НАУКОВОМУ СТИЛІ (ДВА ПІДХОДИ ДО ОДНІЄЇ ПРОБЛЕМИ)

Традиційний погляд на категорію образності стосовно її реалізації в науковому стилі полягає в тому, що все ж таки образність є обов'язковою в стилі художньому, а не в науковому. І хоч використання засобів інших стилів є допустимим явищем, образи в науці – це чужорідний елемент. Традиційну точку зору підтримують ті автори, які застерігають проти зловживання чужостильовими елементами. Надмірне використання образних засобів у науковій мові, на думку І.Гальперіна, може призвести до порушення норм стилю¹, захоплення метафорами спричиняє «затемнення» думки (змісту), неточність формулювань, за якою криється і неясність та нечіткість понять². Однак, як зазначають інші дослідники, нетипові елементи стилю (такі, наприклад, як оцінні, модально-суб'єктивні компоненти образності в науковому стилі) спільно з типовими беруть участь у виконанні комунікативного завдання (комунікативної мети стилю)³. Цей чинник змушує ставитися до категорії образності в межах наукового стилю як до однієї з реальних категорій стилю, важливих для його повної реалізації. Уявлення про другорядність, неважливість, факультативність категорії образності в науковому стилі можна вже віднести до застарілих. У цьому переконають новітні дослідження з когнітивної лінгвістики, в яких мову розглядають як інструмент пізнання, а метафору, зокрема, як один з механізмів мислення. Саме в межах когнітології досліджується тісний зв'язок мовної і концептуальної картин світу.

Процес пізнання навколишнього світу можна умовно розкласти на дві частини: 1) етап індивідуальної інтелектуальної роботи (залучаючи накопичене попередниками знання в певній галузі й спостерігаючи певне явище, окремий науковець робить власні висновки й таким чином вносить зміни до наявної в його свідомості системи понять) та 2) етап колективного освоєння нового знання (дослідник сповіщає колег про результат пізнавальної діяльності з метою переконати їх у слушності своїх поглядів і в необхідності змінити наукову картину світу). На кожному з двох етапів мова відіграє специфічну роль: на першому етапі вона має суб'єктивно-особистісний характер, на другому – соціально-комунікативний⁴.

¹ Гальперин И.Ф. К проблеме дифференциации стилей речи. // Сб. «Проблемы современной филологии». – М.: Наука, 1965. – С. 210.

² Кожина М.Н. К вопросу о средствах образности в научной речи // Ученые записки Пермского университета. – 1966. – № 162. – С. 211.

³ Кадомцева О.О. Образность научной речи как стилевая категория // Вісник Київського ун-ту. – 1987. – Вип. 29: Літературознавство, мовознавство. – С. 105.

⁴ Гусев С.С. Метафора как средство связи различных компонентов науки // НДВШ. Философские науки. – 1978. – № 2. – С. 73-74.

Для першого, індивідуального, етапу пізнання властивим є т. зв. інтеріоризація понять, тобто, створення набору чуттєвих образів, за допомогою яких учений з'ясовує для себе певну частину змісту використовуваних ним понять. Активне залучення чуттєвого досвіду в процесі наукового освоєння дійсності ґрунтується на загальних особливостях мисленнєвої діяльності людини, про що неодноразово писали науковці. Обов'язковим моментом пізнання, який доповнює логічні форми мислення, є уява⁵, зокрема творча уява, яка уможлиблює створення складних когнітивних моделей на основі зорових чи слухових картин, не сприйманих насправді з дійсності.

Чуттєві образи відіграють допоміжну роль – вони організують розумову діяльність дослідника, допомагають перейти від конкретного до абстрактного. Природним є певна суперечливість і фрагментарність допоміжних чуттєвих образів (зрештою вони трансформуються в логічну когнітивну модель, цілком придатну для другого етапу – представлення її до колективного обговорення в співтоваристві фахівців однієї галузі)⁶.

На другому етапі пізнання вимога несуперечливості стає основною. Причому дослідник повинен узгодити не лише старі й нові форми опису, а й суб'єктивно-особистісні способи використання понять із загальноприйнятими в науковому співтоваристві правилами й нормами⁷, – зі своєї інтелектуальної «мови» перейти на загальну інтелектуальну «мову», зрозумілу для всіх. Звичайно, ці дві «мови» мають і спільні, і відмінні елементи. Наявність спільних елементів у двох етапах пізнання зумовлена самою специфікою наукового мислення, яке своєю сутністю становить двосторонній – діалогічний – процес, причому в цьому діалозі обов'язково проявляється стихія «внутрішнього мовлення», навіть така вкрай суб'єктивна психічна діяльність, як уява, здійснюється «в єдності суб'єктивних і об'єктивних сторін»⁸.

Розмежування етапів пізнання на індивідуальний і колективний складники дає змогу переглянути уявлення про природу теоретичного знання, про роль мовних засобів у пізнанні і, зрештою, про співвідношення мови і мислення. Спираючись на праці таких філософів, як Г.Лейбніц, І.Кант, Ф.Шеллінг, Г.Фреге та ін., науковці по-новому підходять до розв'язання цих традиційних для мовознавства проблем.

Так, численні чуттєві образи, що ними оперує вчений на першому етапі пізнання, спричиняють суцільну образність його внутрішньої, індивідуальної мови. Даючи предметові чи явищу назву, називаючи словом певну реалію, людина узагальнює (пор. відомий вислів про те, що будь-яке слово вже узагальнює). Кожне слово – це обов'язково образ, який узагальнює велику кількість об'єктів реального світу. Більше того, це саме слово може позначати й уявлювані предмети, які існують лише в наших думках. «Слова мови ніби заміщують дійсні образи, тобто цілі множини об'єктів сприйманого світу, завдяки чому виникає можливість у процесі діяльності оперувати не самими предметами і, тим більше, не множинами предметів, а їхніми образами. Властивості, функції речей, об'єктивне значення їх у практиці людини, закріплюючись у мові, стають значенням і змістом слів, за допомогою яких мислення створює певні поняття про речі, їхні властивості і прояви»⁹. «Образи мови – це є світ відображення дійсності, яка становить взаємопроникну єдність конкретного й абстрактного, випадкового й необхідного, форми й змісту. Кожен сприйманий об'єкт зовнішнього світу становить конкретну реальність, а з іншого боку, він у процесі сприймання перетворюється на певний абстрактний об'єкт сприймання. Реальний стіл є конкретна реальність, але стіл як продукт сприймання є певна абстрактна реалія, яка становить узагальнення величезної множини реальностей.

⁵ Байкова Р.И. Роль воображения в научном познании. АКД. М., 1969.– С. 10; Кожина М.Н. О понимании научного стиля и его эволюции в период научно-технического прогресса // Научн.–техн. революция и функционирование языков мира: Сб. Статей.– М.: Наука, 1977.– С. 189.

⁶ Гусев С.С. Цит. праця, с. 73-74.

⁷ Там само.

⁸ Кожина М.Н. Цит. праця, с. 189.

⁹ Васильев В.И., Шевченко А.И. Искусственный интеллект: Проблема обучения распознаванию образов.– Донецк: ДонГИИИ, 1997.– С. 17.

Кожен сприйманий об'єкт зовнішнього світу може нести в собі масу випадкових особливостей, але він обов'язково несе в собі абстрактні необхідні особливості образу сприйняття. Стіл може бути прикрашений будь-якими випадковими орнаментами, але він повинен обов'язково мати такі абстрактні, але необхідні властивості, як ніжки і перпендикулярну до них площину та ін. Кожен стіл має свою, відмінну від інших столів, форму, але всі столи, які стоять у їдальні, мають бути пристосовані для прийняття їжі (форма і зміст)¹⁰.

Визнання важливості образного мислення у пізнавальній діяльності людини спричинилося до перегляду традиційних уявлень про систему образних засобів і їхню роль в осмисленні й вербалізації дійсності. Так, метафора, традиційно досліджувана в межах філології (риторики, стилістики, літературознавства), стала об'єктом когнітивних наук, що вивчають людське мислення; до них увійшла й сучасна лінгвістика¹¹. У метафорі почали вбачати ключ до розуміння основ мислення і процесів створення не лише національно-специфічного бачення світу, а й його універсального образу¹². Сучасна когнітивна лінгвістика, розглядаючи мовну творчість у нерозривному зв'язку з процесами пізнання, мислення і свідомості, переходить із поверхневого, суто мовного погляду на метафору на глибинний, концептуальний рівень її осмислення. Н.Хомський, зокрема, відзначає, що науковці надто довго зосереджувалися на вивченні зовнішніх проявів мови, тобто її екстеріоризованих форм, а нині завдання полягає в тому, щоб дослідити її властивості в системі мислення, тобто проаналізувати інтеріоризовані структури мови. При цьому різнопланові когнітивно зорієнтовані дослідження мають спільну мету – з'ясувати загальні принципи і характеристики структури знання, виявити форми його організації в мисленні людини, встановити роль мови у формуванні, зберіганні і використанні структур знання¹³.

Незважаючи на те, що історія вивчення метафори сягає кількох століть, це багатоаспектне явище так і не одержало до цього часу належного пояснення. Однією з можливих причин такого стану є, очевидно, усталеність традиційного погляду на метафору як суто мовне (в тому числі й мовленнєве) явище. Сучасні ж лінгвістичні дослідження, вивчаючи метафору як мисленнєвий і когнітивний феномен, дають змогу висувати твердження про універсальність метафори, її присутність у концептуальних структурах людського мислення. Метафора, на думку американського філософа і логіка Н.Гудмена, не є просто прикрасою; вона бере активну участь у розвитку знання, замішуючи застарілі категорії новими, які дають змогу побачити проблему в новому світлі, даючи нові факти й нові світи¹⁴. Метафора є своєрідною моделлю знання і може слугувати інструментом одержання нового знання про світ¹⁵.

Метафора та її роль у пізнанні викликають дедалі більший інтерес у представників різних філософських, логічних, лінгвістичних, риторичних та інших шкіл¹⁶. Особливо уваги заслуговує когнітивна теорія метафори Р.Е.Гаскелла, описові якої присвячено кілька сучасних праць, зокрема «Когнитивная теория метафоры Р.Е.Гаскелла»¹⁷, що становить розширений реферат на чотири статті самого Р.Е.Гаскелла; про цю теорію йдеться й у праці української дослідниці І.Б.Штерн¹⁸. У статті «Джанбаттіста Віко і відкриття

¹⁰ Васильев В.И., Шевченко А.И. Цит. праця, с. 18.

¹¹ Демьянков В.В. Когнитивизм, когниция, язык и лингвистическая теория // Язык и структуры представления знаний. Сб. аналитический обзор. – М.: ИНИОН, 1992. – С. 41; Кубрякова Е.С. Проблемы представления знаний в современной науке и роль лингвистики в решении этих проблем // Язык, структура и представление знаний. – М.: ИНИОН, 1992. – С. 7.

¹² Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс // Теория метафоры: Сб.: Пер. с англ., фр., нем., исп., польск. яз / Ред. Н.Д. Арутюнов и М.А.Журиной. – М.: Прогресс, 1990. – С. 5-6.

¹³ Кубрякова Е.С. Цит. праця, с. 34.

¹⁴ Гудмен Н. Метафора – работа по совместительству // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С. 194.

¹⁵ Телия В.Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – С.179.

¹⁶ Теория метафоры / Ред. Н.Д.Арутюнова, М.А.Жириной. – М.: Прогресс, 1990. – 512с.

¹⁷ Социальные и гуманитарные науки. Заруб. лит.-ра. Языкознание. Сер. 6. – № 1. – 1993. – С. 22-27.

¹⁸ Штерн И.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. – К.: АртЕк, 1998. – С. 220-221.

метафоричного пізнання» Р.Е.Гаскелл доводить, що саме італійський філософ і ритор Дж. Віко (1668-1744) був першим, хто з'ясував роль метафори у глибинному мисленнєвому процесі.

За Віко, всі раціональні поняття, ідеї й самі правила логіки й граматики, за допомогою яких вони виражаються, являють собою абстраговані й очищені продукти первиннішого метафоричного, «поетичного» процесу пізнання, тобто еволюційно більш раннього психо-соматосенсорного процесу, який породжує і мову, і думку. Основу цього процесу становить метафоричний перенос, до якого згодом додаються інші тропи – метонімія, синекдоха та іронія. При цьому під тропами розуміють не раціоналізовані риторичні фігури мовлення, а набір логіко-когнітивних операцій, які передують виникненню логіки й відображені в стародавніх казках, міфах та епосах і взагалі у поетичній логіці стародавніх людей. Сама ця логіка становить набір підсвідомих пізнавальних операцій, які лише пізніше були абстраговані в те, що ми тепер розуміємо під логікою. Отже, Дж. Віко довів, що первісні люди могли говорити лише «поетичними реченнями», що казки, міфи та алегорії були первинним і «істинним мовленням». Поступово опановуючи механізми раціональності, стародавні люди вдавалися до метафори, метонімії, синекдохи і, врешті-решт, іронії. При цьому зміст і його носій спершу не розрізнялися. Лише з розвитком іронії відбувається поділ об'єктів і суб'єктів, приходить усвідомлення їхньої істинної відмінності і протиставленості. Тільки тоді виникає справжня свідомість, яка дає змогу відділити «відчуване й уявлюване» від ясно й окремо усвідомлюваного¹⁹.

Сучасна людина, вважає Р.Е.Гаскелл, відтворює деякі з тих ранніх когнітивних процесів-реакцій, що були притаманні стародавнім людям. Метафора являє собою первинну когнітивну функцію, невіддільну від раціональної думки та процесу формування понять. Р.Е.Гаскелл досліджує когнітивне просування метафори крізь семантичний простір і зазначає, зокрема, що за рівнем розвиненості метафоричного пізнання всіх випереджають китайці – вони мають здатність до метафори, цього вимагає структура їхньої мови. Китайські ідеограми становлять картини, схожі на позначувані об'єкти. Китайська мова робить її носіїв природженими феноменологами метафори. Саме тому Захід вважає китайський розум загадковим²⁰.

Про тісний зв'язок мови і пізнання йдеться й у когнітивній теорії метафори Е.Мак-Кормака, який, стверджуючи існування глибинних структур людського розуму, говорить про те, що метафора сприяє понятійним зрушенням у пізнанні – ініціює творчий процес пізнання, об'єднуючи не зв'язані поняття для більш глибокого проникнення у суть речей. Метафори, на думку авторів іще однієї когнітивної концепції Дж.Лакоффа та М.Джонсона, використовуються для структурування навколишнього світу та керують інтелектуальною діяльністю людини²¹. І, нарешті, на прикладі політичної метафори А.М.Баранов і Ю.М.Караулов довели, що метафоризація становить специфічну операцію над знаннями і спричиняє зміну їх онтологічного статусу: невідоме стає відомим, а відоме – цілком новим. По суті, відбувається «наведення» нової категоризації на дійсність або на її окремі фрагменти, внаслідок чого руйнується стара категоріальна сітка і формується нова категоризація, що змінює уявлення про дійсність²².

Проблема, тобто те, над чим працює науковець, і метафора, тобто шлях, який проходить думка, встановлюючи зв'язки непізнаного з пізнаним, з різних боків фіксують і висвітлюють творчий характер інтелектуальної діяльності людини, яка є реакцією на зміни в навколишньому світі, на зміни в системі потреб і цінностей²³. Таким чином мета-

¹⁹ Социальные и гуманитарные науки..., с. 22-24.

²⁰ Штерн І.Б. Цит. праця, с. 221.

²¹ Штерн І.Б. Цит. праця, с. 221-222.

²² Штерн І.Б. Цит. праця, с. 224.

²³ Жоль К. К. Мысль. Слово. Метафора (Проблемы семантики в философском освещении). – Киев: Наукова думка, 1984. – С. 266.

фора стає засобом емоційного й інтелектуального освоєння світу²⁴, розширюючи здатність людського розуму до пошуку й відкриття²⁵.

Дослідження закономірностей функціонування і розвитку мислення і свідомості переконують у тому, що свідомість починає активно діяти в проблемних ситуаціях, при цьому краще сприймаючи різне й змінне, ніж однакове й постійне²⁶. Відмінні елементи двох систем породжують – у процесі взаємодії цих систем – різний погляд на те саме явище, а це, в свою чергу, зумовлює виникнення метафори, «структура якої включає в себе як мінімум два різні поняття, пов'язані складним комплексом відношень подібності-відмінності»²⁷. Метафора підкреслює умовність, неповноту ототожнюваних об'єктів і створює контекст «начебто» збігу, в якому на перший план виходить не можливість перенесення інформації з уже освоєної предметної сфери на сферу невідомого, а фіксація специфічних особливостей взаємодії різних способів відображення подібних об'єктів. «Зіткнення нетотожних смислових спектрів породжує якісно нову інформацію, розкриває раніше невідомі сторони змісту понять, включених до структури метафори»²⁸. Отже, метафора за допомогою образності розкриває нові сторони описуваного явища²⁹, а логічна систематизація нового досвіду обов'язково супроводжує й завершує етап чуттєвого його сприймання. Процес вичленування спільних для двох понять ознак здійснюється шляхом емоційно-логічного чи логіко-емоційного зіставлення (тобто, відбувається більш-менш свідомо, на основі схожості ознак двох понять), а проте зрештою логічний аспект виходить на перший план – хоча б тому, що зіставлення відбувається на основі найбільш інформативних однак³⁰. Образ у слові, тобто уявлення, створене словом, як пояснює О.О.Потебня, не є образ як акт свідомості, а «образ образу», тобто вияв відношення нового змісту думки до того, що вже є у свідомості. Інакше кажучи, уявлення є саме той елемент, завдяки якому людська мова на відміну від мови тварин здатна розвиватися в систему, елемент процесу пізнання, що відбувається в напрямі від «раніше пізнаного до невідомого», через перенесення спільної ознаки з пізнаного об'єкта дійсності на пізнаваний³¹.

Отже, нині стає дедалі очевиднішим, що не лише мова людини, а й сфера людського мислення і діяльності метафоричні: «метафора пронизує все наше життя і проявляється не лише в мові, а й у мисленні і в дії. Наша буденна поняттєва система, в межах якої ми мислимо й діємо, метафорична своєю сутністю»³². Аналогічні твердження можна зустріти в багатьох сучасних дослідженнях, у яких метафору вважають одним із невіддільних елементів людського мислення. Так, В.Г.Гак пише: «Метафора виникає в силу глибинних особливостей людського мислення. Якщо висловити думку дещо інакше, зумисне загострюючи її, то можна сказати, що метафора виникає не тому, що вона потрібна, а тому, що без неї не можна обійтися: вона властива людському мисленню й мові як така»³³. Про метафоричність людського мислення говорить і Б.С.Мейлах, відзначаючи, що здатність до метафоризації зумовлена загальною здатністю пізнавати зв'язки явищ дійсності в їхніх переплетеннях і суперечностях³⁴. На важливість метафори

²⁴ Апресян В.Ю., Апресян Ю.Д. Метафора в семантическом представлении эмоций // Вопросы языкознания. – 1993. – №3. – С. 35.

²⁵ Блэк М. Метафора // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С. 169.

²⁶ Ортега-и-Гассет Х. Две великие метафоры // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С. 71.

²⁷ Гусев С.С. Цит. праця, с. 73-74.

²⁸ Гусев С.С. Цит. праця, с. 73-74.

²⁹ Нестеренко О.Л. Некоторые особенности метафоры в научном стиле // В помощь преподавателям иностранных языков. – 1974. – Вып. 5. – С. 76.

³⁰ Калмыкова Е.П. О динамике метафоры в научном стиле // НДВШ. Филологические науки. – 1974. – № 2. – С. 84.

³¹ Марцинківська О.Є. Переносне значення та образне вживання // Мовознавство. – 1973. – № 3. – С. 25.

³² Лакофф Д., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С. 387.

³³ Гак В.Г. Метафора: универсальное и специфическое // Метафора в языке и тексте. – М.: Наука, 1988. – С. 12.

³⁴ Мейлах Б. Метафора как элемент художественной системы // Вопросы литературы и эстетики. – Л.: Советский писатель, 1958. – С. 202.

як здатності схоплювати й створювати подібність між дуже різними індивідами і класами об'єктів указує в своїх працях Н.Д.Арутюнова. Ця здатність, на її думку, відіграє величезну роль і в практичному, і в теоретичному мисленні³⁵.

У процесі дослідження механізму метафоризації можна виявити взаємодію двох картин світу – мовної та концептуальної. Концептуальна картина світу є об'єктивною, закріпленою в системі наукового знання. Мовна картина, втілена в індивідуальному досвіді, належить до категорії суб'єктивного. У ході метафоричного процесу елементи концептуального рівня акцентуються авторською думкою, осмислюються за допомогою вербалізованих побудов індивідуального лексикону, які виступають своєрідними поняттєвими фільтрами під час оформлення метафоричних концептів.

Концептуальна і мовна картини світу як елементи метафоричного процесу організовані на основі польового принципу – вони є певним чином структурованими цілісними утвореннями, до складу яких входять центральні й периферійні концепти, роль яких в утворенні метафор різна. Концептуальна модель метафори ґрунтується на суміжності предметно-центричних фреймових структур, в яких під час створення конкретної метафори актуалізується окрема ділянка чи ділянки (фрагменти, слоти) зазначених утворень.

Установлення подібності між окремими слотами суміжних фреймів веде до утворення між ними т.зв. дуги подібності, з'являються міжфреймові сітки, які розрізняються між собою ступенем структурної складності. У межах певної (конкретної) міжфреймової сітки відбувається об'єднання концептів, які взаємодіють у межах певних змістових (сміслових) конфігурацій. При цьому авторська думка «висвітлює» спільні ознаки суміжних концептів – підґу́нття їхнього зіставлення. Процес метафоризації, як правило, супроводжується досить складними процедурами, які, однак, складаються з простих операцій над знаннями: заміни змісту слота, перенесення змісту з одного слота в інший, введення нового слота у фрейм, знищення або елімінації змісту слота або всього слота в цілому, згортання фрейму в один або кілька слотів тощо. Мова фреймів є зручною для опису процесів метафоризації саме тому, що це типова мова репрезентації знань, яка не робить різниці між мовною та позамовною інформацією. Це дає змогу формально описувати метафоризацію як процес оперування зі знаннями, виходячи за межі власне мовного значення, в чому й полягає перевага когнітивного підходу до інтерпретації метафори³⁶.

Такий підхід до вивчення природи людського пізнання уможливує встановлення тісних взаємозв'язків між мовною і концептуальною картинами світу. Система вербалізованих знань (мовна картина світу) становить відображення в семантиці більш широкої – концептуальної – картини світу, яка становить глобальну, цілісну, неперервно створювану систему інформації (знань і думок) про універсум, що її має індивід³⁷. Концептуальна картина світу багатша за мовну, оскільки в її створенні беруть участь різноманітні типи мислення, в тому числі й невербальні. А до мовних знань входять знання особливого типу, які є «засобами активізації елементів свідомості та їхнього словесного втілення в процесі формування думки і мовлення. Процес породження мовлення тісно пов'язаний з процесом породження думки, утворюючи єдиний мовно-мисленнєвий процес, здійснюваний механізмами мовленнєвого мислення³⁸. Невербальні знання включають сенсорну, сенсорно-моторну, образну та іншу інформацію, одержувану індивідом з різних джерел. Метафора, таким чином, є своєрідним «містком» між чуттєвою й вербальною інформацією, принаймні вона зближує різні канали, за якими людина отримує інформацію. Метафора, яка є не лише феноменом мови і мовлення, а й насамперед первинним механізмом людського мислення, де вона відіграє роль одного з основних

³⁵ Арутюнова Н.Д. Тождество и подобие (заметки о взаимодействии концептов) // Тождество и подобие, сравнение и идентификация. – М.: Ин-т языкознания АН СССР, 1990. – С. 15.

³⁶ Штерн І.Б. Цит. праця, с. 225.

³⁷ Павиленис Р.И. Проблема смысла. – М.: Мысль, 1983. – С. 280.

³⁸ Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л.: Наука, 1972. – С. 115.

способів обробки інформації, входить і до мовної картини світу, і становить невіддільний складник концептуальної картини, організовуючи й структуруючи простір мислення. Словом, метафора отримала в науковій літературі «громадянські права», за образним висловом Н.М.Разінкіної, і входить як один з елементів до системи науково-логічного пізнання³⁹. З іншого боку, мову нині розглядають як засіб проникнення в таємниці людського пізнання, як інструмент пізнання, призначений для набування, використання і зберігання знань⁴⁰.

Підхід до метафори як до засобу пізнання репрезентує у своїх працях російська дослідниця Н.Д.Арутюнова. Вона, зокрема, зазначає, що одним із перших зарубіжних дослідників, які прямо пов'язали метафору з науковим пізнанням, був американський логік і філософ М.Блек, – він ще в 1962 р. нарікав на те, що філософи, загалом цікавлячись мовою, уникають вивчати феномен метафори, тимчасом як її сутність (не в стислому вираженні наявної подібності, а у створенні нового символу) переконливо свідчить про активну участь у процесі пізнання. Арутюнова цитує Бергрена, який твердив, що в науці метафора не менше необхідна, ніж у поезії. Щоправда, вона відзначає і непослідовність науковця: якщо в першій частині своєї праці він висуває положення, яке відповідає концепції Блека, то в другій – дедалі більше схиляється до розуміння метафори як прихованого у глибині моделі образу. При цьому відмінність між поетичною і науковою метафорою (на цій відмінності він раніше наполягав) зводиться лише до ступеня емоційної оцінки: в мистецтві ця оцінка має більше значення, в науці – менше; а природу метафори науковець, по суті, не з'ясовує, хоча Арутюнова виводить із усього контексту цитованої праці думку про певну абстрактну схему відношень всередині системи – взаємозв'язків наочного образу і теоретичного уявлення. На думку Арутюнової, до перших дослідників логічної сутності метафори належить М.Хесс – фахівець у галузі логіки і методології наукового пізнання, яка активно виступає проти зведення метафори до «прихованого порівняння», відзначаючи неможливість збереження еквівалентності змісту при заміні всіх виражень другої системи мовними конструкціями першої. Хесс вважає, що метафора переносить асоційовані й імпліцитні набори ідей з другої системи на першу, тим самим одночасно змінюючи обидві системи. Саме тому пояснення завжди є взаємною адаптацією використовуваних мов, а не заміщенням однієї іншою. Під час виникнення метафоричного контексту змінюється і головний суб'єкт (на який спрямовано пояснення), і додатковий (з допомогою якого воно будується). З погляду Хесс, метафора, як і наукова модель, призначена для комунікативної діяльності, оскільки вона не містить у собі суперечності, по-новому, незвично узгоджуючи різні галузі. Тому метафору використовують на перших етапах пізнання для досягнення розуміння нових фактів. Арутюнова наводить і думки Мак-Кормака, який вважає мову науки суттєво метафоричною, оскільки зміст термінів не зводиться до точних дефініцій, а великою мірою залежить від нових контекстів, у які потрапляє термін, і від тих, у які це слово входило раніше; будь-який термін (точніше – нове значення терміна) завжди зберігає зв'язок зі старим значенням, що забезпечує комунікативність залучуваних до наукового обігу новацій. Зі своїх роздумів щодо сутності і функцій метафори дослідниця робить загальний висновок про те, що метафоричні засоби забезпечують підвищення цілісності знань людини про навколишню дійсність. Зрозуміло, що така цілісність може інколи виявитися ілюзорною, але без використання метафор пізнання неможливе⁴¹.

Отже, традиційні погляди на метафору останнім часом суттєво змінилися. Когнітивний підхід до аналізу цього феномена розкрив глибинні, концептуальні механізми різноманітних переносів, які віддзеркалюють механізми мислення. Нове осмислення метафори не лише підтвердило традиційну думку про тісний взаємозв'язок мови і мис-

³⁹ Разинкина Н.М. Функциональная стилистика английского языка. – М.: Высш. шк., 1989. – С. 205.

⁴⁰ Демьянков В.В. Цит. праця, с. 47.

⁴¹ Арутюнова Н.Д. Метафорические средства науки // Метафора в языке и тексте. – М.: Наука, 1988. – С. 104-125.

лення, а й уможливило розвиток нових підходів до аналізу таких когнітивних процесів, як аналогія, тотожність, подібність тощо, і привело до розуміння метафори як інструменту людського мислення, який має велику евристичну силу і може застосовуватися до об'єктів складної природи, які піддаються моделюванню.

Новий погляд на метафору став відправною точкою досліджень у цілому ряді лінгвістичних праць. При цьому в межах традиційних лінгвістичних концепцій, завдяки яким було здійснено багатоаспектний аналіз метафори, остаточно сформувалося коло тих питань, розв'язання яких стає можливим лише на сучасному етапі розвитку теорії мови. Усвідомлення того, що метафора – це і явище семантики, і продукт прагматики, і психологічний, і когнітивний феномен, дало змогу по-новому підійти до з'ясування ролі і місця метафори в науковій діяльності і в реальному продукті цієї діяльності – науковому тексті.

Когнітивний підхід до аналізу мовних явищ ґрунтується на визнанні того, що образ (у тому числі його найвищий вияв – метафора) обов'язково присутній у мові, оскільки є відображенням образності людського мислення. Широке розуміння образності характерне для багатьох дослідників метафори. Так, О.О.Кадомцева, яка досліджувала метафори у філософських текстах, відзначила: «Кожне повнозначне слово при сприйманні викликає образ-уявлення. В цьому розумінні «необразних» слів і висловів у мові немає. Однак при сприйманні абстракції образ-уявлення супроводжується уявою, яка посилюється чи послаблюється. Науково-філософська метафора має яскраво виражену тенденцію не підсилювати уяву, а «приглушувати» її, що пояснюється прагматичною функцією тропу, якщо він термін. Тому семантична структура метафор у даних текстах повністю мотивована мірою стирання образної семантики – з одного боку, з іншого – градацією образності до край оцінної»⁴².

У результаті багаторічних і різнобічних досліджень мовної метафори виникли найрізноманітніші визначення її функцій, а також запропоновано різні варіанти моделей метафоричних переносів. Як правило, науковці зазначають, що у метафорі порівнювані об'єкти повинні і відрізнятися один від одного, й одночасно бути чимось схожими. Так, С.С.Гусев говорить про те, що структура мовної метафори включає в себе як мінімум два різні поняття, пов'язані складним комплексом відношень схожості/несхожості⁴³.

Певна несхожість зближуваних елементів створює семантичну напругу між ними, т. зв. синергію. Напруга між буквальним і переосмисленим значенням виникає за рахунок контрастності і може викликати емоційний ефект, який нагадує за силою відчуттів ефект від електричного розряду. На думку В.Н.Телія, синергія властива таким метафорам, у яких когнітивна «обробка» проходить на дуже складній подібності, яка виходить із майже немислимих, абсолютно нестандартних відповідностей⁴⁴.

Найбільш яскравою альтернативою порівняльно-зіставної концепції є широко відома теорія інтеракції, уперше викладена англійськими лінгвістами М.Блеком і А.Річардсом. На думку М.Блека⁴⁵ метафоризація проходить як процес, у якому взаємодіють два об'єкти (чи дві сутності) і дві операції, через які здійснюється взаємодія. Одна із цих сутностей – це той об'єкт, який позначається метафорично (primary object). Друга сутність – допоміжний об'єкт (subsidiary object), який співвідноситься з позначенням уже готового мовного найменування. Ця сутність і використовується як фільтр при формуванні уявлення про першу. Кожна із взаємодіючих сутностей додає до результату процесу свої системи традиційних асоціацій (the system of associated commonplaces), звичайні у випадку стандартного використання мови, що й забезпечує розпізнавання мовцями метафоричного смислу. Крім того, метафоризація передбачає і деякий смисловий контейнер,

⁴² Кадомцева О.О. Структура и функциональные особенности метафоры в научной речи. – Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Киев: Институт языковедения им. Потебни, 1988. – С. 10.

⁴³ Гусев С.С. Наука и метафора. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1984. – С. 123.

⁴⁴ Телія В.Н. Метафора как модель смыслопроизводства и ее экспрессивно-оценочная функция // Метафора в языке и тексте. – М.: Наука, 1988. – С. 35.

⁴⁵ Блэк М. Цит. праця, с. 163-165.

або контекст, у якому ніби фокусуються релевантні для позначення першої сутності риси, в чому й полягає взаємодія учасників метафоризації. Концепція Блека мала широкий резонанс у логіко-філософських дослідженнях мови, який викликав появу цілого ряду праць, що так чи інакше розвивали цю теорію.

Сама ідея інтеракції як основного породжуючого механізму метафори є надзвичайно плідною. Завдяки такому погляду на метафору в ній виявлено як змінювані у свідомості суб'єкта, який творить метафору (чи сприймає її), обидві взаємодіючі сутності, які мають, звичайно ж, форму ідеального (гносеологічного образу або «думки про речі»⁴⁶.

Е.Котюрова пояснює механізм утворення образу, спираючись на поняття семантичного поля. Вона відзначає, що при сприйманні метафори у свідомості носія мови виникає образ, оснований на взаємодії уявлень про два різні явища дійсності, причому механізмом такої взаємодії є асоціація. При аналізі ряду метафор звертає на себе увагу той факт, що багато з них потрапляє в те саме асоціативне поле, яке є результатом взаємодії двох семантичних полів – поля, яке одержує образ, і поля, яке дає образ. На думку дослідниці, деякі із асоціативних полів можуть бути досить активними творцями метафор у тій чи іншій мові⁴⁷.

Концепція семантичного поля суттєво прояснила питання про механізм метафоричного переносу. Однак, як зазначає В.В.Петров, вона залишила поза полем зору механізм вибору проєктованих характеристик. Очевидно, що поняття, які поєднуються в метафоричному виразі, повинні належати до різних семантичних полів. Ясно також і те, що в основі відбору і подальшого узгодження характеристик лежить їхня подібність. Але яким чином безпомилково і, головне, у вкрай обмежений час можна фіксувати цю схожість? На ці питання концепція семантичного поля не дає задовільної відповіді⁴⁸.

Механізм утворення образу, зокрема метафори, у концепції А.М.Баранова описано як близький до моделі міркування за аналогією, в основі якої лежить уявлення про передачу інформації (знань) між двома концептуальними поняттями (domains): джерелом (source), або базою (base), і метою (target). Поле джерела обов'язково наявне в актуальній або віртуальній пам'яті когнітивної системи. Для вивчення поля джерела і поля мети А.М.Баранов використовує поняття фреймів та сценаріїв. Фрейм становить опис типізованої ситуації або об'єкта і складається зі слотів, які представляють певний тип інформації, що є визначальним для фрагмента дійсності. Метафоризацію в такому разі можна представити як сукупність формальних процедур над двома чи більше фреймами. Наприклад, метафоричний зміст може базуватися на переносі концептуального змісту фрейму-джерела в однойменний слот фрейму-мети. З когнітивного погляду, метафоричне значення не є елементарним: воно формується внаслідок цілого комплексу обробки знань. Процес метафоризації супроводжується досить складними процедурами, які складаються з простих операцій над знаннями: заміна змісту слота, перенесення змісту з одного слота в інший, введення нового слота у фрейм, знищення або елімінація змісту слота або всього слота в цілому, згортання фрейму в один або кілька слотів тощо. «Мова фреймів, – робить висновок І.Б.Штерн з опису теорії А.М.Баранова, – є зручною для опису процесів метафоризації саме тому, що це типова метамова репрезентації знань, яка не робить різниці між лінгвістичною та екстралінгвістичною інформацією. Це дає змогу формально описувати процеси метафоризації як операції над знаннями, виходячи за межі власне мовного значення, в чому і полягає перевага когнітивного підходу до інтерпретації феномена метафори»⁴⁹.

⁴⁶ Телія В.Н. Цит. праця, с. 33.

⁴⁷ Котюрова Е.Г. Ассоциативная структура метафоры в политических текстах // Актуальные проблемы лексикологии. Тезисы докладов научно-метод. конференции. – Даугавпилс: Даугавпилский пед. институт, 1991. – С. 72-73.

⁴⁸ Петров В.В. Метафора: от семантических представлений к когнитивному анализу. – Вопросы языкознания. – 1990. – №3. – С. 139.

⁴⁹ Штерн І.Б. Цит праця, с. 225.

Інші дослідники при з'ясуванні механізму образності звертають увагу на те, що будь-який образ виникає в результаті одночасної реалізації двох значень (номінативного і похідного) однієї лексичної структури за обов'язкової наявності спільної семи (або двох значень з двох різних лексичних структур на основі однієї спільної логічної ознаки). Саме тому остаточний результат дії механізму утворення образності – метафора – характеризується семантичною двоплановістю, тобто одночасною наявністю в ній двох різних своєю природою і функціями значень слова. З погляду логіки, метафора становить водночас і операцію аналізу, й операцію синтезу: виділяючи й називаючи якусь ознаку предмета чи явища, вона ніби аналізує, виявляє ній більш індивідуальне, а узагальнюючи найтипніше, синтезує новий образ⁵⁰. Наслідок утворення образу – досягнення пізнавальної гармонії: розумове зусилля під час створення образу долає суперечність зіставлюваних змістів. «Метафора, – зазначає Н.Д.Арутюнова, – починається з операції зі смислами, яка суперечить логічному мисленню, і приходять до підкорення смислу законам логіки»⁵¹.

Механізм утворення образу полягає в перенесенні найменування того чи іншого предмета (явища) на інший предмет (явище) на підставі їхньої схожості за різними ознаками (від зовнішнього вигляду до враження, яке вони викликають); необхідною умовою образного переосмислення є наявність певної спільної ознаки – основи порівняння, яке відіграє роль своєрідної зв'язки між двома предметами думки – названим поняттям і поняттям, названим раніше; ті сутності, які беруть участь у процесі утворення образу, можуть бути представлені у вигляді двох взаємозв'язаних в єдине ціле, структурованих семантичних полів; при утворенні образу здійснюється взаємодія полів, на ділянці пересікання яких виникає спільне асоціативне поле; в утворенні образу беруть участь різні «шари» (фрагменти) лексичного значення слова. У науковій літературі є, однак, думка про те, що метафору не можна зводити до порівняння: «Метафора «мармурова рука» в цьому випадку може бути витлумачена як порівняння з елімінованою вказівкою на спільну ознаку, що допускає включення у спектр характеристик основного суб'єкта метафори (рука) і таких якостей мармуру, як «твердість» і «гладкість» тощо. Хоч така реконструкція і можлива, але навряд чи вона є основним механізмом виникнення метафоричного контексту. Не випадково М.Блек активно виступав проти подібного підходу, справедливо вбачаючи у зведенні метафори до порівняння надмірне спрощення реальних процесів мовної діяльності»⁵². Пор. також погляди В.В.Петрова, який вважає, що процес метафоризації не зводиться до перенесення найменувань з однієї предметної сфери до іншої чи до приписування основному суб'єктові метафори властивостей допоміжного⁵³.

Досліджуючи семантичну структуру наукової метафори, О.О.Кадомцева ставить питання про те, чи можна вважати функціональне вживання слів одного класу виходом на метафору, чи при цьому, як зазначає Н.Д.Арутюнова, допустимим є лише поєднання і функціональне зближення слів різних підкласів (на думку Н.Д.Арутюнової, «письменник – учитель життя» – не метафоричне порівняння, а «поет – лакей» – метафоричне). О.О.Кадомцева доходить висновку, що у сфері наукової мови переважно зустрічається функціональне зближення чи подібність за ознакою будови: *пам'ять машини* (мозку) – *будова пам'яті машини* (людини), *механізми пам'яті машини* (мозку); *людина – годинниковий механізм* (ознака подібності будови: тонкий, чутливий, складної будови механізм)⁵⁴.

⁵⁰ Калмыкова Е.П. Цит. праця, с. 83-84.

⁵¹ Арутюнова Н.Д. Функциональные типы языковой метафоры // Известия АН СССР. Серия яз. и лит. – 1978. – Т. 37. – № 4. – С. 341.

⁵² Арутюнова Н.Д. Метафорические средства науки // Метафора в языке и тексте. – М.: Наука, 1988. – С. 127.

⁵³ Арутюнова Н.Д. Метафорические средства науки // Метафора в языке и тексте. – М.: Наука, 1988. – С. 127-128.

⁵⁴ Кадомцева О.О. Образность научной речи как стилиевая категория // Вісник Київського ун-ту. – 1987. – Вип. 29: Літературознавство, мовознавство. – С. 105-106.

Отже, гносеологічний образ, створений на основі зіставлення пізнаваних понять з пізнаними, відображає сукупність асоціативних зв'язків між елементами когнітивної моделі. Пор у текстах: «Особливістю кваркових електромагнітних струмів є те, що кожен з них являє собою суму за трьома кольорами кварків (фотон не розрізняє «кольорів», він «дальтонік»)» (ФС,274)⁵⁵. Фотон «дальтонік» тому, що не реагує на таку характеристику інших елементарних частинок, яку назвали «колір». Тут образне «дальтонік» ужито до образного «кольори» (кварки не мають кольорів у звичайному розумінні); «Абсолютно чорне тіло – тіло, яке цілком поглинає світло будь-якої частоти при будь-якій температурі цього тіла... При підвищенні температури Абсолютно чорне тіло може стати розжареним білим тілом, але залишиться «чорним» у розумінні цілковитого поглинання світла всіх довжин хвиль, які на нього падають...» (ФС,8). У фізиці елементарних частинок запровадження назв кольорів для умовного позначення зарактеристик явищ у мікросвіті не лише зумовлює залучення суміжних із назвами кольорів слів (як наведене у прикладі образне вживання лексеми «дальтонік»), а й спричиняє введення термінів в антонімічні пари (чорне тіло може стати білим, але залишитися чорним – такі приклади доводять великий ступінь умовності й образності термінології фізики елементарних частинок). Таким чином, парадигматична образність є складником концептуальної картини світу, і, беручи участь у формуванні наукового знання, функціонально відрізняється від образності синтагматичної, притаманної художньому тексту. Відмінність виявляється головним чином у більшій об'єктивності парадигматичної образності порівняно з індивідуальним характером образності синтагматичної.

Спостереження над текстами, присвяченими описові теорії елементарних частинок, підтвердило загальні міркування щодо утворення наукових понять як кінцевого підсумку парадигматичної образності: «*Донор* (у напівпровіднику) – домішка (дефект), яка *легко віддає* електрони основному напівпровіднику, спричиняючи електронну провідність...» (ФС,88). Пор.: *донор* (від лат. *dono* – дарую) людина, яка добровільно віддає кров (для використання у медичних цілях) або тканину чи орган для пересадки. *Легко віддає* – не треба прикладати багато енергії, щоб електрон залишив свій рідний атом і перейшов до іншого. В образному переосмисленні бере участь побічна оцінна сема: «... легко віддає...» – «добровільно віддає» – тут образ терміна, запозиченого з медичної термінології, поширився й на його дефініцію: домішка легко – як донор добровільно, без сили, примусу, тиску – віддає.

Образні терміни, зумовлюючи вибір нетермінологічних засобів, поширюють свою образність на нетермінологічні компоненти тексту і таким чином спричиняють утворення образного контексту: «... входячи в *хмаринку* поляризованого вакууму, що оточує кварк, вони (глюони) збільшують заряд екранованого кварка в міру віддалення від нього і зменшують – в міру наближення. Це приводить до явищ *конфайнменту* і *асимптотичної свободи*...» (ФС,65). Конфайнмент – перебування кварків (антикварків, глюонів) у вічно зв'язаному стані в адронах (від англ. *confinement* – ув'язнення) (ФС,153). Хмаринка – оточує кварк, кварк наче перебуває у в'язниці. Для англословних науковців слово конфайнмент, очевидно, є більше прозорим, оскільки прямо вказує на наявність якихось сталих зв'язків. Пор також: «Античастинки – специфічні *партнери* елементарних частинок... у електрона – позитрон, у протона – антипротон, у нейтрона – антинейтрон...» (ФС,17) (граматичне оформлення висловлювання підтримує образність усього контексту: партнер – у мене, у нього...).

Спостереження над функціонуванням образних засобів у науковому стилі переконують у тому, що образи різного типу, попри своє начебто емоційне призначення і, на перший погляд, недоречність у строгому науковому викладі, є досить часто вживаними. Загальна особливість використання образних засобів у науковому стилі – прагматичний характер образності. Це пояснюється комунікативним призначенням стилю – забезпечувати опти-

⁵⁵ Приклади взято з книги: Біленко І.І. Фізичний словник. – К.: Вища школа, 1993. – 319 с. (номер сторінки подано в дужках після умовної назви джерела – ФС).

мальне спілкування науковців у сфері, для якої прагматизм із його похідними якостями (об'єктивністю, строгістю, послідовністю, однозначністю) є основною рисою.

Отже, традиційний і новий підходи до проблеми образності в науковому стилі, по суті, ведуть до протилежних висновків: традиційний погляд залишає для образності лише сферу художньої літератури, а в науковому стилі відводить їй другорядну, епізодичну, допоміжну роль; когнітивний підхід, навпаки, вважає образність одним з основних інструментів пізнання. Можливо, цю суперечність допоможуть подолати новітні дослідження, в яких художню і наукову сфери хоч і протиставляють, а проте відносять до таких проявів свідомості людини, яким властиві спільні чуттєво-поняттєві явища⁵⁶. Такий підхід дає змогу по-новому інтерпретувати і проблему образності в науковому стилі.

---

⁵⁶ Див., наприклад: Лабашук М.С. Вербалізація понятійно-чуттєвого пространства феноменів свідомості в науковому і художньому типах мислення. – Автореф. дис. ... докт. філол. н. – Краснодар, 2000. – 36 с.

Александр ЮДИН

© 2001

**ИГРА СЛОВАМИ
(ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ ЭССЕ А. БИТОВА)**

В эссеистских текстах Андрея Битова есть нечто от природы текстов художественных, – черта, не поддающаяся однозначному объяснению сохраняющая нередуцируемый к ratio остаток. Им также присуще то, что можно назвать игровым смысловым эффектом. Осмысленность текста обеспечивается не референциальными, а внутритекстовыми связями, так что лишь внутри деятельности чтения, внутри перемещения по траектории, задаваемой текстом очевидно, о чем идет речь. Такой эффект обычен для художественного произведения, где дело идет об условных величинах. Но эссе указывает на предметы объективного мира, по отношению к которым автор не имеет никакой прерогативы. И тем не менее непосредственная понятность текста существует лишь применительно к его системе координат, выходя из которой, ощущаешь неприложимость, непереносимость понятого в готовом виде на внеположную действительность. Текст не дает выводов, формулировок, пригодных для общезыкового употребления. Понимание, добытое в процессе чтения, превращается в ощущение, опытный эквивалент текста, но этот опыт смыслообразования не располагает и не снабжает читателя средствами для его означивания за пределами текста и, следовательно, нуждается в переводе, точнее, в интерпретации.

Проанализируем эти черты на примере ряда эссе, вошедших в книгу “Статьи из романа” (М., 1975). Обратимся к небольшому эссе “От А до Ижицы”, которое входит в цикл “Битва”, но представляет собой вполне самостоятельный по теме, мысли и способу организации текст. Тема – язык, точнее, отношение между языком и действительностью. Речь идет о творческой способности языка к представлению меняющегося мира. Более того, язык рассматривается как единственный сейсмограф и критерий происшедших изменений. Уже из попытки определения темы и ее трактовки становится очевидной близость Битова к постмодернистскому видению мира, но не заимствованному, а рождающемуся из самостоятельной духовно-творческой практики. В данном случае важно то, что сам вопрос о языке о его творческой сущности решается творческими средствами самого же языка. Трудно удержаться от замечания об адекватности темы и мыслительных средств. И мы склонны думать, что именно способ рассмотрения рождает ответ в данном случае, или, лучше, “и” в данном случае, ибо способ рассмотрения заключается в работе над словом. Мы хотим сказать, что в данном тексте Битов выступает именно как писатель, или, выражаясь более научно, данный текст функционирует как литературный, то есть в нем систематически реализуется присущая исследуемому автору парадигма художественных установок, которую мы называем поэтикой перформатива.

Автор вводит понятие “нового слова” (в аспекте рассмотрения творческой сущности языка это – своего рода единица его прироста, его творческого саморазвития), под кото-

рым подразумевается широчайший спектр явлений. Это или “одно слово, чему-то в жизни соответствующее, или крылатая и краткая система слов, это “одно слово” заменяющая, или целое сочинение, это новое несуществующее слово окружающее и выражающее, или даже целое творчество, многотомье, однако определяющее собою в целом некую систему, которую можно обозначить именем человека”(с.42). Таким образом, под категорию “нового слова” можно подвести не только конкретную лингвистическую единицу, например, “стусеваться”, – но и имена: “Пушкин, Гоголь, Чехов – это уже слова, а не только имена”(с.38).

Итак понятие нового слова – очевидное употребление данного словосочетания в собственном смысле. Однако парадоксальность такого переноса значения в том, что собственный смысл фразеологизма как раз метафоричен, и теперь ему придается буквальный смысл. “Язык – тот же океан... трудно добавить хоть каплю, хоть слово... Сказать новое слово так трудно, что в чрезвычайную заслугу это ставится недаром”(с.37). Впрочем метафорическое значение также сохраняется, а не отбрасывается. Оба значения становятся взаимодопонительными: “Огромное число понятий в нашем мире не оказались достаточно важными, чтобы получить имя и войти в словарь... Не названные одним словом, они могут быть определены лишь системой других”(с.37-38). Метафорическое значение выступает как обоснование буквального и как основа для последующих перенесений. В этом свете литература получает истолкование как “подвижная часть устоявшегося языка”, занятая “постоянным формулированием понятий текущей жизни”, не попавших в язык. “Именно такими новыми, хотя и громоздкими словами являются новые книги и сами писатели”(с. 38). Тут мы снова имеем дело с переносным употреблением, однако перенос значения осуществляется к буквальному. Словами в нарицательном смысле, обозначениями явлений действительности названы имена собственные. Однако перенос осуществляется как по смежности, метонимически (ибо и то и другое – слова в общелингвистическом смысле): по принадлежности к одному роду, так и по сходству – и здесь поддержку оказывает метафоричность исходной идиомы, – поскольку книги суть истолкования новых явлений действительности, они выступают как “новое слово” (в идиоматическом, то есть метафорическом смысле) в литературе и культуре, а следовательно, имя писателя – новое слово в предложенном автором терминологическом смысле. Впечатляющая псевдо-терминологическая игра!

Дальнейшее наращивание псевдопонятийного аппарата движется также через переосмысление уже имеющихся языковых средств, различных контекстуальных образований, в которых участвует слово “слово”:

“Даль – слово. Пришвин и Баратынский – тоже, конечно, слова, но как бы более специальные, не всеобщие”(с. 40). Здесь перенос признаков и, соответственно, определений осуществлен по смежности “слово-понятие”. “Стать словом невозможно, словом надо быть, и только в таком случае у него есть шанс на возникновение в языке”(41). Здесь помимо указанной общей модели дополнения метафорического значения буквальным очевидно евангелическая языковая подсказка.

Мы назвали это псевдотерминологической игрой, поскольку доказательная, так сказать, сила высказываемых утверждений черпается не из логических определений и заключений, а зиждется на убедительности, суггестивности устойчивых выражений, завертевшихся в единой игре переносов значений. Они держатся связностью текста и сами осуществляют эту связность. При выпадении же из него они вновь вернутся к своему стержнему, общезыковому существованию. Понятое остается связанным с целым и не делится на части. Референциальность такого текста весьма проблематична, что свойственно как раз художественным текстам как таковым. Хотя в этом эссе не имеется обычных черт поэтики перформатива, которые мы находим в художественных произведениях А.Битова и для обозначения которых мы ввели термин “знаки присутствия”, а также в некоторых других его эссе, можно сказать, содержатся в нем в редуцированном виде. Присутствие заключается в том факте, что данное эссе – не столько высказывание

опыта, мнения конкретного “я”, писателя, сколько практика расширительного употребления слов, продолжение писательства в смысле художественного творчества в переходном жанре, которое традиционно свойственны признаки референциальности, общезыковости.

Рассмотрим другое эссе – “Экология слова” – из того же цикла, которое также посвящено языку. Оно более соответствует привычным рамкам жанра. Здесь нет сквозных метафор, и в целом единство текста удерживается не посредством какой-либо художественной структуры, но определяется единством темы и опытно обоснованного отношения к ней автора. Здесь лишь периодически вспыхивают развернутые метафоры: “экология слова” (вынесенная в заглавие), “язык – особо сложный музыкальный инструмент, вобравший себя самый большой оркестр”, но ни одна из них не становится крепежным механизмом всего текста. Однако (может быть, именно поэтому) в завершение автор прибегает к своему обычному приему, ссылке на реальный хронотоп писания данного текста как способу апелляции к не поддающейся контролю, манипуляции и конструированию реальности текста, превосходящей границы опыта: “Трудно пользоваться записной книжкой, но легко тем, что само идет в нужный момент в руку. Под машинку я подстелил газету “Советский спорт” (22.V.83) – вот каким углом она сквозь текст торчит...”(с. 47) и далее следует цитата из газеты. Своего рода *argumentum ad oculos*. Элементы поэтики вновь переходят в тексты внехудожественного, референциального толка.

В эссе “Соображение прозаика о Музе” уже само заглавие содержит момент художественной изоляции как попытка самообъективации. В движении текста конституируется особое текстуальное, игровое Я, которое ссылается не только на свой внетекстуальный опыт, но и оглядывается на сказанное, как мотивацию дальнейшего развития текста. Эссе посвящено рассуждению о поэзии, ее непознаваемости как субстанциальной характеристике и во вторую очередь о непознаваемости для науки о стихе. Но через страницу автору приходится “пожалеть” о суровом приговоре, вынесенном им науке: “Но – ах! – тут бы мне и потребовался знаток, которого я только что обругал. Он бы мне подобрал примеры. Он мне их не подберет. И я опять останусь в нищете недоказанности, с тем стесненным чувством правоты и обиды, которое возвращает меня в детство...”(с. 50). А уже риторический выход на слово “детство” дает толчок развитию рассуждения. Текст вновь сцеплен риторически, художественно, фигурально. И потому главное умозаключение (если 1. поэзия – т. е. аллитерация, рифмы, ритм и проч. – суть речи, а 2. ребенок обучается речи в беспомощности, то – вывод, – может быть, “мир созвучий, рифм, аллитераций первым приходит к нам” (51)) в гораздо большей степени имитирует фигуру силлогизма, чем является таковым, и представляет собой скорее риторическую фигуру. Само понятие детства в данном случае – тоже метафора, хотя и подкрепленная “научными” аргументами (“я наблюдал...”(50)), использованная для означивания *terra incognita*, “первого, возможно, важнейшего слоя впечатлений от бытия”(50), ускользающего от памяти и выраженности. Итак, текст выстроен как художественная игра, в которую вовлечены, или точнее, в которой имитируются фигуры мысли и элементы научности (наблюдения и ссылки на науку о стихе), что типично для поэтики А. Битова. Игра в научность – одна из базисных установок многих его произведений, особенно романа “Пушкинский Дом”.

Игровая природа текста явственна и в другом эссе “Размышление на границе поэзии и прозы”. Уже грамматика самого названия, возможно, вводит некоторую двусмысленность. Его можно понимать, во-первых, тематически – как размышление о поэзии на примерах, вторгающихся в область прозы – и во-вторых, как самоидентификацию жанра, способа рассмотрения, если воспринять оппозицию “поэзия-проза” метафорически, как “литература-нелитература”, что отнюдь не выглядит натяжкой ввиду риторической организации текста. Текст начинается с оперирующей метафорами рефлексии в отношении самого себя, фигурально обобщенного хода “Размышления...”, своего рода невычлененного зачаточного предисловия: “Размышляя над природой того или иного явления и начиная в какой-то момент этого размышления с окрыляющим самого себя успехом (вдох-

новением...) продвигаться вглубь, именно в тот момент, когда покажется, что дошел “до самой сути”, – тут-то неминуемо упираешься в стену, податливую и упругую...”(52-53) и далее развертывается метафора стены.

Чтобы получить представление о характере сцепления и художественной целесообразности риторической организации текста, рассмотрим пристальнее следующий отрывок:

“Я сказал: “Виноград, как старинная битва живет, // Где курчавые всадники бьются вкудрявом порядке”.

Как это действительно далеко, старинная битва!.. В какой дымчатой, в сколь преломленной перспективе затерялась она... Ее разглядит лишь поэт, наведя свой кристалл, сильнее которого не производила оптика. Лишь он разглядит сквозь слипшиеся линзы веков этот прах и этот пепел. А мы, уже сквозь строку, прослышим неявный звон мечей и топот коней, не сразу отличим его от шума собственной крови. Но наша кровь – в жилах, та была – из жил... И какой-то запах – не то озон, не то пыль. Не то озноб, не наши ноздри раздуваются, как ноздри коня, – неужто того коня, которого так давно нет? Ближе, ближе... Битва приближается к нам. И это уже не наш собственный звон в ушах, не только наш пульс распирает нас и рвется наружу, будто кровь чует приближение раны, – это уже и впрямь снаружи, но не может быть, чтобы воображение завело нас так далеко, что и впрямь там, за соседним леском, воскресла ТА битва. Это еще что-то атмосферное – раскаты, погромохивания:

Приближение грозы...

Ты близко. Ты идешь пешком
Из города, и тем же шагом
Займешь обрыв, взмахнешь мешком
И гром прокатишь по оврагам”
(56-57).

Очевидно, что прагматический смысл этого отрезка текста заключается в переходе от одной цитаты к другой, в связывании двух стихотворений, принадлежащих соответственно Мандельштаму и Пастернаку. Авторский текст создает образный ряд, который выступает как бы обоснованием связи цитат: старинная битва – лишь видение поэта – кристалл – оптика – слипшиеся линзы веков – читатель не видит, но слышит сквозь строку – шум собственной крови – запах (ассоциативная связь: слух – обоняние) – ноздри раздуваются – ноздри наши или “того” коня – шум нарастает – это не может быть только воображением – это шум грозы – цитата. Длинный ряд искусных образных переходов, который не претендует ни на какую объективную познавательную ценность, так как вся эта изошренная и (можно было бы сказать – натянутая, – если бы не момент самоиронии) тропика относится не к предмету – тому или другому стихотворению, – но конструирует весьма неправдоподобное переживание восприятия стихов. Но вот парадокс: эта условленная, искусственная, фигуративная конструкция в целом представляет собой фигуру спонтанности. При неаналитическом чтении она производит эффект неожиданной, непредумышленной, но именно потому неслучайной, объективной (помимо умысла и воли автора) связи рассматриваемых стихотворений. А именно фигура спонтанности является одной из характернейших форм реализации поэтики перформатива. Как нетрудно видеть, то, что мы называем этим термином, легко переходит границу между собственно художественными жанрами и жанрами, традиционно относимыми к критическому или даже научному дискурсу.

Для эссеистики А.Битова характерно следующее. Задавшись вопросом о мотивах, целях, лежащих в основе этих текстов, приходишь к выводу, что они располагаются в области художественной целесообразности. К этим эссе неприложимо слово “мысль”, если под мыслью понимать объективное содержание мышления, которое поддается воспроизводству, может быть вынесено из текста и встроено в независимую цепь рассуждений. Формулировки Битова (которые как бы просятся на роль “главной мысли” того или иного эссе) фигуративны и несут на себе авторскую печать. Вот пример из эссе “Прямое вдохновенье”, которое посвящено, если прибегать к объективному языку, “проблеме” художе-

ственности: “...еще один признак истинной художественности произведения – его не могло не быть, когда оно уже есть” (78). Или: “Художественность – это когда написанное необъяснимо больше себя самого” (80). Из подобных псевдодефиниций очевидно, что цели Автора (в функциональном смысле) такого текста не в прояснении вопроса, а в его, так сказать, переживании: войти в поток текста. Определения немногословны и малосодержательны, но только если относиться к ним именно как к определениям. Их жизнь не в логической наполненности, но в непрерывности текста, где они суть лишь моменты завязки фигуративных цепей или просто точки фигуративной траектории текста..

(Феномен нормы)

Движущей силой текста является игра, в которой как бы сталкиваются, провоцируя друг друга две величины – заданность и спонтанность. Проявлениями такой заданности могут быть замысел, творческая задача, избранная жанровая, композиционная или какая-либо иная литературная форма, наконец, заказ. Спонтанность же реализуется самим текстом, или, точнее, текстуальной практикой в ее сиюминутной процессуальности, непосредственной свершаемости.

Поясним это на примере эссе “Феномен нормы”. Эссе начинается с соображений, прагматическая связь которого с последующим далеко не ясна. Но в этом рассуждении всплывает слово “норма”, и автор, выхватывая это слово из собственного текста, хватается за него чисто номинально, т.е. самым формальным образом: “Слово ‘норма’ произнесено. Я обопрусь на него, чтобы суметь сказать о норме” (102). Слово “норма”, случайно прозвучавшее (мысленно, ибо текст пишется), становится поводом для обращения к понятию “нормы”, задающему, очерчивающему тематическую определенность эссе (как на то указывает заглавие).

Принцип единства замысла и воплощения, традиционно полагаемый неизменным условием художественности, – отнюдь не аксиома, а по отношению к прозе А.Битова он не приложим. Напротив текст рождается, развивается как деформация замысла. (Разумеется, можно настаивать на том, что сама эта деформация входит в намерения, а, следовательно, в замысел автора. Но такое возражение – скорее игра слов, мы рискуем утратить всякую четкость понятия “замысел”, поскольку последнее обычно связывается с устойчивыми идеальными величинами такими, как тема, идея, план. Более справедливым будет возражение, указывающее на то, что замысел практически всегда претерпевает деформацию и что вряд ли найдется произведение, исполненное в точном соответствии с планом. Однако в классическом повествовании различие между замыслом и исполнением умышленно либо же неумышленно скрывается, ибо полагается несущественным. Произведение стремится предстать монолитом, единым художественным миром, как бы предсуществующим своему запечатлению, идеальной скульптурой, заключенной в куске камня, от которого нужно всего лишь отсечь лишнее, и замысел при этом мыслится как более или менее удачно избранный план удаления лишнего, извлечения этой идеальной структуры. В этом, надо полагать, и заключается смысл указанного принципа, а также его метафорических формулировок, как-то:

“отсекание лишнего”, “проступание, а не писание” и других. Иными словами, замысел тут возводится в ранг трансцендентальной величины идеального плана мира. Для рассматриваемых нами текстов, которые мы объединяем понятием поэтики перформатива, характерное иное понимание, или точнее, самопонимание творчества. Текст создается не проявлением некой изначальной сущности, а автор не является посредником между этими категориями. Замысел скорее почитается величиной эмпирической. Единство произведения осуществляется в непосредственном движении текста, в живом потоке слов, в котором спонтанно, то есть самопроизвольно “всплывают” единицы замысла, плана. Именно так обстоит дело в приведенном выше примере с “всплыванием” слова “норма”. Вот другой пример: сбивчивое рассуждение о “норме” прерывается “запланированным” обращением к еще одной “единице” замысла – теме:

“Странно, так обозначив угол зрения, заводить разговор о кино... Если нормальный человек отчасти представит себе, что такое кино и как это делается, то он поймет, что снять нормальный фильм невозможно” (104). Выход на тему выглядит насильственным, чего не скрывает и сам автор, называя “странным” переход от общего рассуждения о понятии “нормы”, об изменении его статуса и содержания в жизни (точнее, на протяжении жизни автора) к тематически предусмотренному размышлению о кино, а о кино в связи с Резо Габриадзе, которому, собственно, и посвящено эссе в целом. Однако парадоксальным образом такой насильственный, умышленный слом в тексте с тем большей отчетливостью обнаруживается непредумышленность, спонтанность, являющейся основной характеристикой текста как такового. Автор именно потому выказывает – находит нужным выказать – свою волю в построении текста, оголенную от смысловых моментов, что эта воля является частной величиной, отнюдь не определяющей целое текста.

Понятие заданности не совпадает с понятием замысла, не исчерпывается им. Заданными величинами в тексте могут выступать любые устойчивые, готовые (до текстуальной практики) значения, которые ощущаются таковыми при вхождении в событие текста. Наряду с собственными авторскими заготовками (цитировавшийся пример со словом “норма”) ими могут быть и оглянцеванные понятия культурного обихода и просто расхожие обороты и словечки: “Думая о том, что успел за свою жизнь Габриадзе и насколько его дело ‘дошло’ до общего сознания, неизбежно задумываешься о понятии ‘наследия’” (с. 111). Любая готовая величина может прижиться в тексте, лишь входя в авторский оборот, в индивидуальную, созданную в тексте связь понятий, деформируя при этом свое общезыковое значение и приобретая индивидуальный смысловой оттенок, то есть как бы заново родившись в тексте, получив уточнение в его творческом движении. Если текст “не успевает” преобразовать такую готовую форму, это компенсируется маркировкой, констатацией факта такого вхождения чужого контекста. Текст обозначает границы чужого слова внутри самого себя. Например, с помощью кавычек, как в приведенной цитате. Войти в текст готовые величины могут, только утратив неподатливую, иноконтекстуальную огранку, став живым словом, непосредственно рождающимся в тексте: “То есть именно он-то (Р.Габриадзе.– А.Ю.) – народен, хотя и не провозглашает, не проповедует, не говорит об этом слов, не расписывается и не заявляет, обнажая тенденцию” (107) (Выделение мое.– А.Ю.). Выделенные в данном примере устойчивые величины, так сказать, укорочены в своих естественных синтаксических связях, что и выдает их как устойчивые иноконтекстуальные или общеконтекстуальные образования, но в то же время они не утрачивают естественности употребления в силу взаиморастворения и взаимоуточнения в едином синонимическом ряду.

В этом отношении текста к заданным величинам очень важно неразличение между “своими” заготовками и иноконтекстуальными понятиями. Это – свидетельство особой искренности текста – или, можно сказать, искренности автора в положении один на один с текстом, – так что центр творческой тяжести последнего находится внутри него самого, в его непосредственном состоянии, структурный принцип которого мы обозначаем как поэтику перформатива.

ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ
МОВознавчі студії

Надія АШИТОК

© 2000

МОДЕЛІ ТВОРЕННЯ БАГАТОЗНАЧНИХ СЛІВ

Перефразовуючи відомий вислів В.Гумбольдта про те, що кожна мова – це особливий світ, можна стверджувати: мова – це особливий психолінгвістичний апарат. Він складається не тільки з лінійного, синтагматичного матеріалу, з набору лексем, морфем, слів та ін., але й із парадигматичного – засвоєних моделей (синтагматичних, словотвірних та ін.). Закріплення цих моделей в пам'яті дозволяє в подальшій мовній практиці розвивати значні можливості мовного прогнозування [Никитина 1988: 34].

Перш ніж визначити поняття «лексико-семантичну дериваційну модель багатозначного слова» розглянемо відомі трактування словотвірної моделі. У різних визначеннях наголошується той чи інший аспект дериваційної моделі як особливої категорії. Наприклад, в праці О.С.Кубрякової підкреслюється структурні, організаційні властивості моделі [Кубрякова 1965]. Л.В.Сахарний розглядає словотвірну модель не як схему, а як правило, згідно з яким відбувається дериваційний процес. «Словотвірна модель є абстрактним (генералізованим) правилом трансформаційного (в широкому розумінні слова) перетворення складного найменування відповідного типу в оформленій універб», – пише дослідник [Сахарний 1974: 22]. Ю.С.Степанов формулює поняття словотвірна модель як «регулярне співвідношення словотвірних основ», а отже, узгоджує це явище з поняттями регулярності і відносин між основами [Степанов 1965: 107]. Словотвірна модель, пише він, це «стабільна структура, що характеризується загальним лексико-категоріальним (десигнативним) значенням і здатна наповнюватися різним лексичним матеріалом» [Степанова 1968: 149]. Деколи замість терміна «словотвірна модель» використовують термін «словотвірний тип» із тим самим значенням [Лопатин, Улуханов 1966: 59-60].

Процес кодифікації лексико-семантичних дериваційних моделей є складним, оскільки слів, абсолютно тотожних в семантичному відношенні, не існує. В морфемному словотворі перед дослідниками також виникають подібні проблеми, проте їх вирішення часто полегшується внаслідок наявності тотожних формальних показників. Очевидно, що і в морфемній, і в лексико-семантичній деривації йдеться про моделі, що ґрунтуються на значному рівні узагальнення уже відомих дериваційних типів (рядів).

За аналогією із трактуванням словотвірної моделі визначається лексико-семантична дериваційна модель, яка є стабільною структурою, що характеризується загальним лексико-категоріальним (десигнативним) значенням і здатна наповнюватися різним лексичним матеріалом» [Степанова 1968: 149]. Слова виникають на основі реалізованих моделей, що складають у межах словотвірного механізму серії мікросистем, які перехрещуються між собою [Мигиріна 1977: 47]. Вживаючись у різних моделях, один і той самий лексико-семантичний дериваційний тип служить базою для формування лексико-

семантичної дериваційної парадигми. З цієї точки зору лексико-семантична дериваційна парадигма – це комплекс лексико-семантичних дериваційних моделей, що мають однаковий твірний лексико-семантичний варіант (ВФ слова). Подібність конкретних твірних ЛСВ (ВФ) фіксується лише на значному ступені узагальнення.

І хоча існує думка, що кількість моделей є великою або і безмежною, якщо брати за основу їх виділення найбільш поширені різновиди референтної співвіднесеності, то таких моделей, наприклад, у групі субстантивів можна виділити лише декілька, а саме моделі: «предмет (особа або тварина) – предмет (особа або тварина)», «предмет (особа або тварина) – абстрактне поняття», «абстрактне поняття – предмет (особа або тварина)», «абстрактне20поняття – інше абстрактне поняття». Кожна із даних основних моделей набуває конкретний характер у залежності від реалізації способів конкретної референтної представленості. Дериваційні моделі, що входять до складу загальної моделі «предмет (особа або тварина) – предмет (особа або тварина)» діляться на моделі «тварина – людина»; «предмет – людина», «тварина – тварина», «предмет – предмет», «людина – предмет» та ін. Дані моделі можуть конкретизуватися. Наприклад, модель «предмет – людина» реалізується шляхом використання таких конкретних моделей, як «камінь – людина», «дерево – людина», «їжа – людина», «одяг – людина», «сумка- людина», «взуття – людина» та ін.

Пропонуємо приклади двох продуктивних лексико-семантичних дериваційних моделей «дерево-людина» і «камінь – людина».

Частіше всього негативне оцінювання характерне для лексико-семантичних парадигм, внутрішня форма в яких містить у собі згадку про дерево (без визначення його виду). Наприклад, для бойківської лексико-семантичної дериваційної парадигми, похідний лексико-семантичний варіант якої *батюк* «остолоп» виник на основі твірного ЛСВ *батюк* «стовбур», пов'язаного з румунським *butuc* на основі метафоричного перенесення, характерна негативна емотивність. Таке оцінювання може здійснюватися через використання в функції твірного лексико-семантичного варіанта (ВФ слова) назви дошки, якою б'ють сухі стебла, як от, у буковинському похідному лексико-семантичному варіанті *баталев* «неповороткий тухтій», що виник саме від такої назви. Формування стереотипних уявлень і в даному випадку здійснювалось на основі антропоцентричності, коли людина усвідомлює себе «мірою всіх речей». Антропоморфність вважається одним із наслідків антропоцентричності, що виявляє себе у персоніфікації тварини (зооморфність), дерева, каменю тощо. Довільність в уподібленні будь-яких речей до людини і навпаки, обмежене лише абсолютно «немислимою» подібністю,20 вона залежить від уяви і досвіду «мовної особистості» [Петренко 1983]. Включення у метафоричну модель параметра антропометричності дозволяє розглядати образ дерева, з яким референтно пов'язаний твірний лексико-семантичний варіант – визначення персоніфікованого образу, який можна характеризувати з точки зору його інтелектуальних здібностей (тобто ми кваліфікуємо, що для даного об'єкту такі здібності не властиві), з точки зору його властивості рухатися (нами констатується, що воно не здатне до самостійного руху) тощо. Саме на основі викладених міркувань формується стереотипне уявлення про дерево як про неповороткий об'єкт, не здатний до праці, для якого не властиві розумові здібності. Оскільки у людському суспільстві відсутність даних ознак у людини оцінюється негативно, то і для зіставлення людини з деревом буде характерною негативною емотивність. Наприклад, негативна експресивна оцінка властива для бойківського лексико-семантичного варіанта *логин* «ледар, нероба», що походить від твірного ЛСВ *логин* «вивернуте з коренем дерево», пов'язаного з польським *logni*, для російського діалектного лексико-семантичного варіанта *калган* «дурень», що виник від твірного ЛСВ *калган* «товстий обрубок дерева», для бойківського лексико-семантичного варіанта *бовдур* «дурень», що утворений від ЛСВ *бовдур* «пень», для гуцульського лексико-семантичного варіанта *бота* «дурень», який походить від твірного ЛСВ *бота* «наріст на дереві», пов'язаного з румунським *bot*,

або для буковинського *бота* «товстун», що виникло від вихідного ЛСВ *бота* «палиця», також утвореного від румунського *bota* «палиця».

Антропометричність базується на практичній діяльності людини з точки зору суто людських потреб і інтересів. Назва предмета, що не відповідає за якимись ознаками загально визнаному стандарту, не може бути основою для формування позитивно емотивного ЛСВ. Наприклад, в гуцульських говірках вживається лексико-семантичний варіант *туриш* «дурень», негативна емотивність якого посилюється через те, що даний ЛСВ утворений від слова *туриш* «непридатне для рубання дерево».

Морально-етичні стандарти зумовлюють негативну емотивність полтавського *калган* «нерозумна людина», яке утворене від лексико-семантичного варіанта *калган* «коріння рослини, на якому роблять настій з горілки». Негативна оцінка похідного ЛСВ зумовлена негативним відношенням до людини, що знаходиться під впливом такого настою.

Метафора – це спосіб творення нових концептів з використанням відомих мовних знаків. Для метафори суттєво, щоб вона з самого початку була узгодженою з наявними в даній етномовній спільноті стереотипними уявленнями і побудованою за моделями, властивими для конкретної мовної системи. Метафора розрахована на діалогічну форму розвитку її змісту і розуміння, завдяки модусу «як ніби то», який орієнтований на «внутрішню» згоду реципієнта використовувати умову фіктивності (і переконати у ній адресата) [Телия 1988: 48]. Завдяки принципу фіктивності виникає можливість не рахуватися з логічністю зіставлень, якщо на їх основі може сформуватися новий зміст. Логічність таких зіставлень все ж таки є, але вона особливого складу – фіктивна, умовна, існуюча у межах конкретної мовної системи.

Зрозуміти зміст мовних знаків, що виникли внаслідок метафоричних перенесень, – це означає усвідомити, які з ознак визначуваного референта дискретно вербалізовані у ній, як вони підтримуються за рахунок асоціативного мовного комплексу, що імпліціонується основним і допоміжним об'єктами метафори» [Телия 1988: 48].

Уявлення про камінь набуває стереотипності в конкретній мовній системі у процесі зіставлення його з людиною. Нездатність рухатися для даного явища об'єктивно зумовлена, проте на основі цієї ознаки, завдяки фіктивному зіставленню людини з каменем, камінь починає розглядатися як персоніфіковане явище, що не здатне самостійно рухатися – ходити, не здатне до будь-якої розумової діяльності. Оскільки робота з каменем складна через його фактуру, вагу (каменярські роботи надзвичайно важкі), виникає підстава через порівняння людини з каменем формувати стереотипне уявлення про камінь як про персоніфіковане явище, що не здатне до спілкування або неслухняне тощо. Таким чином, у процесі виникнення нової назви людини, ефективність якої досягається шляхом фіктивного зіставлення з предметом (явищем, твариною тощо), не тільки збагачується лексичний склад мови, але й збагачуються самі стереотипні уявлення про дані предмети.

Будь-яке зіставлення людини з предметом уже формує основу негативної емотивності, оскільки внаслідок такого порівняння в людині заперечуються суто людські якості, наприклад, здатність думати. Така негативна емотивність властива гуцульському *бовван* «лінива людина», «неповоротка людина», що виникло від твірного лексико-семантичного варіанта *бовван* «камінь або окремо стояча скала» на базі метафоричного перенесення з урахуванням нездатності або небажання конкретної людини працювати, її нездатності швидко рухатися або думати, що зближує цю людину з каменем. Негативно емотивні гуцульські лексико-семантичні варіанти *бовдур* «дурень» і «нероба» утворені від твірних ЛСВ *бовдур* «скеля», «великий камінь» або «кам'яний ідол» на основі метафоричного перенесення шляхом врахування відсутності у даної особи інтелектуальних здібностей і нездатності до праці. Негативна експресивно-оціночна забарвленість характерна і для російського казанського *болван* «нерозумна людина», «неслухняна людина», «вперта людина», пов'язаного з твірним лексико-семантичним варіантом *болван* «група каменів

чудернацької форми, утворених шляхом вивітрювання», що фіксується у словнику як уральське.

Узагальнення особливого різновиду продиктовані екстралінгвістичні фактори і представлені на мовному рівні як відповідний набір мотиваційних ознак і моделей для кожної групи полісемантичних комплексів. Відсутність єдиного семантичного узагальнення мотивуючих, численність семантичних узагальнень зумовлені тим, що названі реалії мають загальне і відмінне в формах свого існування. Загальне виявляється в мові і чіткому переліку мотиваційних ознак і моделей для кожної ЛСГ, а відмінне – в якісній визначеності кожної мотиваційної ознаки, що відбиває якусь одну сторону існування реалії. Мотиваційні моделі слід розглядати як одиниці словотвірної підсистеми мови, оскільки вони породжуються типизованими семантичними відношеннями між мотивованими і мотивуючими одиницями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кубрякова Е.С. Что такое словообразование. – М.: Наука, 1965.
2. Лопатин В.В., Улуханов И.С. Построение раздела «Словообразование» // Основы построения описательной грамматики современного русского языка. 20- М.: Наука, 1966.
3. Мигирин Н.И. Внутренняя форма как важнейший узел системных связей в языке. – Кишинев: Штиинца, 1977.
4. Никитина Ф.А. Лингвистическое обоснование ввода и закрепления словообразовательных моделей (на материале сложных слов русского языка) // Семантика и структура деривационных моделей. – Владивосток: Изд-во АН СССР ДВО, 1988.
5. Петренко В.Ф. Введение в экспериментальную психолингвистику: Исследования форм репрезентации в обыденном сознании. – М.: МГУ, 1983. – 176с.
6. Сахарный Л.В. Словообразование как синтаксический процесс // Проблемы структуры слова и предложения. – Пермь: Изд-во Перм. ун-та, 1974. – С.22.
7. Степанов Ю.С. Структура французского языка. – М.: Вища школа, 1965. – С.107.
8. Степанова М.Д. Методы синхронного анализа лексики. – М.: Вища школа, 1968.
9. Телия В.Н. Метафора как модель смыслопроизводства и ее экспрессивная функция // Метафора в языке и тексте. – М.: Наука, 1988.

Екатерина ЗАХАРЧУК

© 2001

ЗАЙМСТВОВАНИЯ ИЗ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ТЕРМИНОЛОГИЮ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

Явление заимствования характерно в настоящее время не для всех языков и протекает разнонаправленно. Одни языки, например, английский, являются практически только терминологическими донорами, их терминология активно заимствуется другими языками. Среди языков рецепторов находятся как высокоразвитые языки международного так и языки регионального общения.

В настоящее время заслуживает внимания процесс заимствования англоязычных терминов (под англоязычными терминами, или англо-американизмами, понимается лексика, заимствованная из обоих вариантов английского литературного языка – британского и английского), так как новая терминология в основном возникает в США в связи с развитием передовых технологий. В современной экономической терминологии широко рас-

пространены английские заимствования, что объясняется спецификой развития мировых и российских экономических знаний.

Наш материал подтверждает вывод В.П.Тюльнина и А.Д.Хаютина о том, что «ввиду бурного развития рыночных отношений в современной России в русском языке значительное число экономических терминов оказалось в последнее время заимствованным из английского языка, что отразилось в переводах терминов экономики с немецкого языка на русский, представляющих собой заимствования» [1].

Исследование отраслевых терминосистем на материале различных языков показывают, что основным способом передачи заимствованной терминологии являются: *использование единицы в иноязычной материальной форме, транслитерация, калькирование, описательный перевод, гибридизация, ситуативное заимствование* и др. При этом преобладание того или иного способа (или его отсутствие) определяется как языковыми характеристиками взаимодействующий языков (например, их структурно-типологической и гениалогической близостью или определённой системой письма), так и социолингвистическими факторами, терминологической ситуацией, которые в ряде случаев доминируют над языковыми.

Заимствования в иноязычной материальной форме или варваризмы

Варваризмы в терминологических системах – термины, графически и грамматически оформленные на латинском языке.

Идентичность их понимания специалистами всего мира делает эти термины средством интернационализации терминологии.

Варваризмы (гр. *barbarismus* – иноязычный, чужеземный) выделяются из числа специальных единиц определённой области знания по их графическому признаку – написанию средствами того алфавита, который принят в языке-источнике [2]. Этот критерий представляется наиболее надёжным из нескольких предлагаемых различными авторами, в частности критерия неполной освоенности таких слов принимающим языком или критерия отсутствия соотнесённости таких слов принимающим языком или критерия отсутствия соотнесённости таких слов с принимаемыми реалиями, наличия своеязычных эквивалентов, а также освоенности фонетического и грамматического свойства, невозможности дословного [3, 4], поскольку, руководствуясь ими нельзя провести грань между варваризмами и заимствованиями вообще.

По наличию/отсутствию соотносительных единиц своеязычной графики, имеющих тождественное значение, заимствования в иноязычной материальной форме можно условно разделить на несколько групп.

К первой группе относятся термины, не имеющие соотносительных единиц в терминосистеме. Их значение закреплено дефиницией, или *описательным переводом*:

Описательный перевод передаёт лишь значение иноязычной единицы без учёта структуры прототипа. Чаще всего данные иноязычные термин отражают понятия, которые по экстралингвистическим причинам не вошли или только входят в экономическую терминосистему русского языка.

Например: *Blue – sky law* (амер){закон «голубого неба»} – закон, регулирующий выпуск и продажу акций и ценных бумаг. *Absorbed overhead costs* – величина накладных расходов, включенных в себестоимость продукции в результате применения нормативной ставки накладных расходов. *Brand manager (product manager)* – менеджер, отвечающий за конструирование, производство и реализацию продукции. *Break-Even-Point* – точка самоокупаемости, минимальный объём сбыта, обеспечивающий полное возмещение текущих издержек.

Заимствование *безэквивалентной* лексики логически и методически оправдано. Этот способ заимствования – перевод термина описательной конструкцией – применяется прежде всего для безэквивалентных терминов, отражающих реалии определённой страны.

Вторую группу составляют термины, соотносимые с единицами, переданными графической принимающей языком, т.е. многочисленными транслитерациями:

В русский деловой язык вливаются и легко ассимилируются многочисленные транслитерации из английского языка: *public relations* – *публик рилейшнз*, служба связи с общественностью; *coll option* – *опцион «колл»*; *product styling* – *стайлинг изделия*: внешний вид, особая форма, дизайн изделия; *Bank overdrafts* – *банковские овердрафты*

Транслитерируются из английского языка также названия современных профессий, связанных с предпринимательской деятельностью, например: *Сепервайзер группы мерчайдайзинга хепп-лайн специалист*.

Ряд терминов транслитерируется на русский язык неодинаково: *forward transaction* – *фьючерская (фьючерная) сделка*, *фьючерские* сделки. *Basik Approach* – *бейесовский (байесовский) подход*

Употребление в специальной коммуникации терминов – варваризмов обеспечивает понимание в разноязычном общении, подчеркнуто профессиональный характер и качество речи, выражение общей и специальной эрудированности, недоступность понимания для непрофессионалов, что позволяет утверждать наличие специфических функций: гармонизирующей, стилистической, эзотерической.

Анализ современных специальных и научно-популярных изданий показал, что, термин в иноязычной материальной форме может функционировать как самостоятельно (*direkt marketing*), так и параллельно с калькой (термины *Direct mail* и *реклама по почте* в первом предложении; *прямой маркетинг (direct marketing)* – во втором предложении). При таком параллельном употреблении терминов можно говорить о их взаимозаменяемости. При калькировании может происходить сложный семантический процесс выбора наиболее удачного слова из возможных слов синонимического ряда или лексико – семантической группы языка – источника. «Динамікі мовних процесів з часом приводить до витіснення чужих рідній мовній системі утворень і замінює їх часом довшими термінологічними сполуками з ресурсів рідної мови, внутрішня форма яких більш «прозора». Нерідко такі сполуки в певний період паралельно з першими інтернаціоналізмами обслуговують галузь науки та й техніки.» [5, 5]

1. *Direct mail* – это возможность заявить о себе без конкурентов. На Западе *direct marketing* – и его основной инструмент – *реклама по почте* переживают сейчас бурный рост. Основная же цель методов *direkt marketing* – это заставить клиента, получившего рекламное послание немедленно действовать и обратиться к вам либо с заказом, либо с запросом дополнительной информации о себе с перспективой дальнейшего сотрудничества. (Журнал «Рекламный клуб» №8 (291) 99. С 28-29.)

2. *Прямой маркетинг (direct marketing)* – интерактивная система маркетинга, использующая одно или несколько средств рекламы, чтобы вызвать измеряемый отклик ... независимо от места нахождения продавца и покупателя (Газета Бизнес №24 2000г. с52.).

3. а) Мнение операторов рынка о недооценённости отечественных *blue chips*, сформированное в середине лета текущего года, имеет право на существование.

б) За счёт роста цен на украинские «голубые фишки» выросли все фондовые индексы (Б-№34/ 2000).

В иноязычной материальной форме активно функционируют названия профессий, которые требуются в связи с новыми для стран СНГ видами деятельности: *Сейлз менеджер (Area Sales Manager / Sales Support Manager)*; *Менеджер по продаже (Sales Supervisor)* (Бизнес №35, 2000, с.57).

Использование лексических единиц в иноязычной материальной форме можно, на наш взгляд, объяснить как сугубо лингвистическими причинами, а именно – отсутствие эквивалента для данной номинативной единицы в языковой системе языка-реципиента, так и экстралингвистическими – знание английского языка является профессионально необходимым для современного предпринимателя.

Процесс заимствования в иноязычной материальной форме особенно активен при образовании, становлении определённой терминосистемы. «Частка термінів-інтернаціоналізмів є значно віщою в найновіших галузях науки й техніки ..., оскільки традиційні старі галузі стосуються більш ранніх етапів розвитку теорії та практики, нормалізувалися мовним організмом, були об'єктом як державної кодофікації, так і впорядкування через мовний вжиток.» [5, 5].

Наряду с заимствованными единицами многие терминологии содержат так называемые гибридные термины, или гибридо термины, имеющий в своём составе не только заимствованный, но и своеязычный элемент структуры. Способ терминологической номинации путём создания *гибридо терминов (полукалек)* характеризуется сочетанием национальных и интернациональных структурно-семантических элементов. Образование межъязыковых гибридных терминов – это один из путей интернационализации терминологии, проявляющейся в слиянии разноязычных терминологических единиц в процессе передачи специальной информации. К такому типу терминов относятся, в частности, полукальки, в которых часть компонентов заимствована в иноязычной материальной форме, а другая в переведённой (калькирована): *експерт Firewall; консультант SAP; Product- менеджер по LAN, WAN (Cisco, Nortel)*.

Доминирующее распространение имеют гибридные многокомпонентные термины, в которых а) базисный компонент имеет статус заимствованного слова, признаковый – своеязычного: *общая рентабельность, расчётная рентабельность; розничная франшиза*; б) базисный компонент имеет статус своеязычного слова, признаковый – заимствованного: *репортная сделка, сегментация рынка, фьючерские операции*.

«Калькирование – поэлементный перевод сложных по структуре лексических единиц ЯО с применением языковых средств (ЯП)» [6, 18]. В процессе калькирования заимствуется план содержания и принцип его языковой реализации. Единицей калькирования простого слова является морфема, а сложного слова или словосочетания – корневое слово. Использование в терминологии и словарных заимствований и калек обуславливает большой запас терминологических элементов, выбор словообразовательных средств, даёт возможность дифференцировать эти средства в *производных образованиях*. Одни термины удобны как основные наименования, другие при образовании производных или составных терминов. Например, родовой термин – производный термин от термина оригинала, видовое название – составной термин-калька: *амортизация- физический износ, моральный износ, амортизационный фонд, норма амортизации*

По нашим наблюдениям, в исследуемом нами подязыке кальки не являются одиночными вкраплениями, а достаточно продуктивный вид терминологического образования. Составные термины могут быть калькированы как целые словосочетания или же кальками могут быть отдельные терминологические элементы – части составного термина. Соотношение калькированных, заимствованных и исконно русских терминологических элементов в таких терминах различны. Анализ показал, что калькируются названия сложных понятий, в основном видовых, имеющих многоэлементную структуру (чаще всего двухэлементную): Это прежде всего атрибутивно – именные словосочетания: *коммерческий кредит, банковский кредит, ипотечный кредит, потребительский кредит, мировая цена, мировой рынок, маркетинговая информация, система маркетингового контроля, ценообразование на основе ощущаемой ценности товара* и др. Количество значащих элементов в термине-кальке от двух до шести. Более громоздких заимствований словосочетаний нами не обнаружено: *Двойное налогообложение прибыли иностранного участника совместного предприятия*.

Современная экстралингвистическая ситуация благоприятствует активизации вхождения иноязычных слов. А именно: преобладание объединительных тенденций над тенденциями, отражавшими противопоставление общества с плановой экономикой (социалистического) обществу с рыночной экономикой (капиталистическому). Для современного общества характерна открытая ориентация на Запад в области экономики. Это послужило активизации употребления иноязычной лексики.

ЛИТЕРАТУРА

1. Тюльнина В.П., Хаютин А.Д. Терминографическая деятельность в МГУ / Научно-техническая терминология. Выпуск 2.– М.: ВНИИКИ, 2000.– с 89 – 91.
2. Молочко И.М. Лексика и фразеология русского языка.– Минск, 1974.– 171с.
3. Реформатский А.А. Мысли о терминологии // Современные проблемы русской терминологии.– М.– 1986.
4. Фомина М.И. Современный русский язык. Лексикология.– 3-е изд., испр. И доп.– М., 1990 – 415 с.
5. Гнатишина М.І, Кияк Т.Р. Словник інтернаціональних терміноелементів грецького та латинського походження в сучасній термінології. Київ: Видавничий дім «KM Academia» – 1996.– 103 с.
6. Лейчик В.М. К определению философских основ терминоведения // Отраслевая терминология и её экстралингвистическая обусловленность.– Воронеж 1986.– С 14-25.

Олександр ЄМЕЦЬ

© 2001

РОЛЬ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ МЕТАФОР У СТВОРЕННІ АВТОРСЬКОЇ КАРТИНИ СВІТУ

В останні десятиріччя у численних роботах вітчизняних та зарубіжних вчених метафора розглядається не лише як елемент художнього тексту, а перш за все як важливий когнітивний механізм, як результат когнітивного процесу [МакКормак, 1990; Телия, 1988; Lasoff, Johnson, 1980]. Такий підхід зумовлений розвитком і становленням когнітивної лінгвістики. За висновком А.Ченкі, «у когнітивній лінгвістиці поняття метафори не обмежується її традиційною роллю у мові поезії, вона розглядається як головний засіб нашої концептуальної системи, за допомогою якого ми розуміємо і сприймаємо один тип об'єктів у термінах об'єктів іншого типу» [Ченки, 1996: 70]. Відповідна функція метафори як інструменту мислення та пізнання визначається як когнітивна, або концептуальна, а сам троп, що виконує цю функцію, характеризується як когнітивна, або концептуальна, метафора. Дж.Лакофф та М.Джонсон, автори теорії концептуальної метафори, виходять з того, що «наша повсякденна понятійна система, в рамках якої ми мислимо і діємо, є метафоричною за своєю суттю». Метафори як мовні вирази стають можливими саме тому, що наша понятійна система має метафоричний характер [Лакофф, Джонсон, 1990: 387].

Концептуальна метафора, в більш вузькому, конкретному значенні, розуміється «як засіб осмислення деякої більш абстрактної сфери в термінах більш відомої, звичайно конкретної сфери» [Ченки, 1996: 71]. При позначенні непередметних сутностей, абстрактних понять перенесення імені має на меті вербалізацію поняття, матеріалізацію в мовному значенні властивостей об'єктів [Опарина, 1988: 66].

Теорія концептуальної метафори фактично розвиває ідеї Ф.Уілрайта, який ввів поняття «епіфорична метафора», що є еквівалентним сучасному терміну «концептуальна метафора». На думку Ф.Уілрайта, семантичний рух в епіфорі відбувається від більш конкретного і легко зрозумілого образу до того, що є більш невизначеним, більш проблематичним або більш дивним, як у метафорі *Life is a dream*. Тому епіфора передбачає наявність деякого посередника, образу або концепту між двома поняттями [Wheelwright, 1967:72-73].

Як справедливо зазначає Д.М.Колесник, невід'ємна присутність метафори в концептуальній системі людини пояснюється тим, що більшість важливих для людини та її діяльності концептів (час, стан, емоції, ідеї) є або абстрактними, або недостатньо дискретними та структурованими [Колесник, 1996: 16].

Існують два погляди на роль концептуальної метафори в художньому тексті та її зв'язок з поетичною метафорою. Дж.Лакофф стверджує, що «поетична метафора значною мірою є розширенням (*extension*) нашої повсякденної конвенціональної системи метафоричної думки» [Lacoff, 1993: 246]. На наш погляд, такий підхід применшує творчий характер художньої метафори, поетичні образи зводяться до використання певного набору концептуальних схем. Дещо іншої точки зору дотримуються дослідники, які вивчали функціонування таких концептуальних метафор, як LIFE IS A JOURNEY (ЖИТТЯ – МАНДРИ), LIFE IS A GAMBLING GAME (ЖИТТЯ – КАРТКОВА ГРА), LIFE IS A TRAVEL (ЖИТТЯ – МАНДРИ) та ряду інших у художніх творах [МакКормак, 1990; Shen, 1997]. Зокрема, дослідження Й.Шен показало, що використання метафор у художньому дискурсі має більш вільний і некерований (*uncontrolled*) характер, метафоричні відхилення від базисних метафор переважають за кількістю конвенціональних метафоричних вирази [Shen, 1997: ІЗ].

Таким чином, у названих роботах концептуальна метафора трактується як елемент художнього твору, що зберігає свою образність, позначає непередметні сутності, відображає авторське бачення цих сутностей і певною мірою будується на основі концептуальних уявлень або частково співпадає з концептуальними уявленнями про непередметні сутності.

Матеріалом даного дослідження є прозові твори британського поета і прозаїка Ділана Томаса. Найбільша група концептуальних метафор у прозі Томаса (25, майже половина всіх прикладів) пов'язана з таким концептом, як час (*time*), з сутностями, назви яких являють собою гіпоніми слова *time – years, days; spring* та інші пори року. Друге за частотою місце (6 метафор) займають тропи, які характеризують поняття смерті (*death*). По 2-3 тропи характеризують такі сутності, як кохання, життя. Бог, майбутнє. Метафоризуються поняття, що, як і смерть, в людській системі цінностей мають негативне значення: *horror, hate, unemployment, sins*.

Значна кількість тропів, що вербалізують поняття часу, – 23 метафори та 2 метонімії – пояснюється перш за все тематикою ранніх творів автора. Одна з ключових проблем ранньої прози – боротьба людини зі смертю, з часом. Автор намагається пізнати сутність часу, висловити своє оригінальне бачення цього поняття. Концептуальні метафори часу як один з напрямків поетизації прози в оповіданнях Томаса характеризують цей концепт подвійно: 1) як стару людину; 2) як могутню сутність.

В оповіданні «The Mouse and the Woman» концептуальна метафора ЧАС – СТАРА ЛЮДИНА має антропоморфну спрямованість, поняття часу наділяється зовнішніми, фізичними характеристиками старої людини: *Consider now the old effigy of time, his long beard, whitened by an Egyptian sun, his bare feet watered by the Sargasso Sea. Watch me belabour the old fellow. I have stopped his heart. It split like a chamber pot. No, this is no rain falling. This is the wet out of the cracked heart* (PS, 74). Метафоричне наділення часу фізичними рисами старого можна інтерпретувати як авторське зображення бога часу. Якщо сама сутність означає вічність, безкінечність, то образна логіка автора полягає у баченні бога часу як старика. Декодування кінцевих речень розгорнутого тропу стає можливим завдяки лівому макроконтексту твору: головний персонаж бореться за життя коханої жінки саме з часом і перемагає час – стару людину (тобто бога часу), зупиняє його серце, щоб врятувати кохану від смерті. У даному тропі виразно проявляється внесення елементів міфологічного мислення в текст – метафора часу має антропоморфну основу і являє собою зразок авторської міфотворчості, створення візуального образу бога часу як старої людини.

Протилежне семантичне й прагматичне навантаження має концептуальна метафора у творі «The Visitor», де час наділяється могутністю, здатністю панувати над людиною:

Time was merciful enough to let the sun shine on his bed and merciless to chime the sun away (PS, 25). Час може бути милосердним і безжалісним як бог. Дане трактування образу часу є близьким до концептуальної метафори ЧАС – ВБИВЦЯ в поетичному творі «Then was my neophyte», в якому часу приписується здатність вбивати людину: *Time kills me terribly; I saw time murder me* (CP, 58).

Отже, концептуальні метафори часу відображають відносини між людиною і часом як боротьбу, як протиріччя, як перемогу однієї з сторін.

Якщо в цілому концептуальні метафори часу в прозі Томаса відрізняються оригінальним, авторським характером та мають антропоморфну основу, то тропи, які характеризують астрономічні одиниці часу, будуються в основному на базі традиційної концептуальної метафори ЧАС – РУХ, тобто уявлення про час як явище, якому притаманний фізичний рух: *time flies, time runs, час біжить*. Метафора-хронотоп в оповіданні «The Visitor» базується на біоморфній концептуальній схемі ЧАС – ВОДА: *For many miles the months flowed into years, rounding the dry days* (PS, 25). Пори року описуються за допомогою зооморфних метафор, їх зміна уявляється аналогічною руху коней: *Break up the rhythm of the old figures moving, the spring trot, summer canter, sad stride of autumn, and winter shuffle* (PS, 75). Семантичне і синтаксично однорідні тропи базуються на звичайних уявленнях про повільність руху часу взимку (*winter shuffle*) та більш прискорений темп життя весною та влітку (*the spring trot, summer canter*).

Дієслівна метафора, в основі якої лежить концептуальна схема ЖИТТЯ – ВГОРУ, *Life would sprout up again like a flower through a coffin's cracks* (PS, 27), відноситься до того типу виразових засобів, які Д.Лакофф та М.Джонсон називають орієнтаційними метафорами [Лакофф, Джонсон, 1990: 396]. Вяч. Ве. Иванов відзначає, що «фізична орієнтація в світі є основою для опису світу, який закріплений у мові» [Иванов, 1976: 29]. Орієнтаційні метафори базуються на тому, що багато понять людського буття пов'язано з просторовими орієнтаціями, з протиставленням типу 'верх – низ', причому 'верх' (up) має позитивне значення, наприклад: *HAPPY IS UP; HEALTH AND LIFE ARE UP* [Лакофф, Джонсон, 1990: 396]. Дієслівна авторська метафора *life would sprout up* (життя виросте, підніметься вгору) опирається на концептуальне уявлення про позитивний характер руху вгору, але головний зміст тропу полягає в порівнянні життя з квіткою – *like a flower through a coffin's cracks* та в утвердженні перемоги життя над смертю. Біоморфна метафора стає основою взаємодії двох концептуальних тропів – орієнтаційної метафори ЖИТТЯ – ВГОРУ та концептуальної метафори ЖИТТЯ – КВІТКА.

Внесення елементів міфологічного мислення в оповідь як прийом поетизації прози в концептуальних метафорах у прозі Томаса базується на тому, що автор використовує тропи з біоморфною основою для вербалізації таких понять, як Бог, життя, краса. Вибір понять зі сфери «Природа» для позначення даних концептів, які мають позитивне значення в людській системі цінностей, демонструє високе духовне значення природи для автора.

Два тропи в прозі Томаса відображають індивідуальне бачення такого концепту, як Бог. Біоморфне порівняння *his God grew like a tree from the apple-shaped earth* (PS, 43) та біоморфна метафора *God grows in strange trees* (PS, 47) в оповіданні «The Tree» базуються на концептуальній схемі БОГ – ДЕРЕВО. Вони є проявом пантеїстичного світогляду Томаса, його ставлення до природи як божественного феномена, його бачення єдності Бога і природи.

Ряд порівнянь, які мають в своєму складі біоморфний компонент, характеризують естетичні категорії, духовні якості людини через природні явища: КРАСА – ПРИРОДНЕ ЯВИЩЕ, РОСЛИННИЙ СІК: *He saw the beauty come out of her like a stream of sap* (EPW, 23); МУЖНІСТЬ, ЗМУЖНІЛІСТЬ – ПРИРОДНЕ ЯВИЩЕ (РОСЛИННИЙ СІК): *His manhood withered like a sap* (PA, 42). Ці порівняння, як і більшість біоморфних тропів у ранній прозі Томаса, демонструють зв'язок людини та природи, мікрокосму й макрокосму. Семантична інтерпретація поєднання конкретного природного явища – соку дерев – і

понять краси, мужності людини може зводитися до того, що названі сутності притаманні жінці, чоловіку та є такими ж важливими для людини, як сік для дерева. Крім того, вибір слова *sap* для позначення сфери-джерела з метою осмислення, опису таких понять, як краса, змужнілість означає, що для автора рослинний сік як природне явище може бути синекдохой природи взагалі і стати своєрідним ціннісним критерієм для характеристики людських якостей.

Інший семантичний різновид внесення елементів міфологічного мислення у текст за допомогою концептуальних тропів простежується при позначенні Томасом таких сутностей, як смерть, гріх, безробіття. Ці поняття, що мають негативне значення в людській системі цінностей, поєднуються у тропях з поняттями, що характеризують фізичний світ людини:

Death was a man with a scythe («The Visitor», PS, 26). Переосмислення відомого концептуального уявлення про смерть в образі старої жінки з косою в концептуальну метафору СМЕРТЬ – ЧОЛОВІК в оповіданні «The Visitor» зумовлене темою твору і центральним тропом *Callaghan – visitor – death*. У творі саме чоловік Калаген стає символом смерті, а жінка втілює в собі милосердя, спасіння. Інша сутність – чума, хвороба – зображується за допомогою метафори з антропоморфним компонентом в оповіданні «The Horse's Ha»: *He saw the plague enter the village on a –white horse. It –was a cancerous horseman, with a furuncle for a hat* (EPW, 35). Метафора являє собою алюзію до біблійної легенди про вершника на білому коні, який вийшов перемагати. Вершник-чума в оповіданні Томаса наділяється страхітливою зовнішністю, він перемагає жителів села, які гинуть один за одним.

Один з небагатьох тропів у творах Томаса, пов'язаних з соціальною проблематикою, метафора *the ogres of unemployment* в оповіданні «Where Tawe Flows» теж має певною мірою антропоморфну та міфологічну основу і базується на концептуальному уявленні БЕЗРОБІТТЯ – ЛЮДОЖЕР.

Підводячи підсумок, можна сказати, що особливість концептуальних метафор у ранній прозі Томаса полягає в тому, що цей вид тропів має переважно біоморфну та антропоморфну основу. Духовні поняття описуються через тропи з біоморфною основою. Автор вибирає саме природні об'єкти, явища для сфери-джерела: *God – tree, beauty – sap, manhood – sap, love – river, hills, forest*. Природа для автора має позитивне значення в його системі цінностей, що виявляється в тропях в оповіданнях «The Tree», «The Dress», «The Holy Six», «A Prospect of the Sea», «The Enemies». Концептуальні метафори, що вербалізують такі сутності, як Бог, краса, мужність, мають переважно оригінальний авторський характер.

Поняття часу, а також смерті, чуми, безробіття, що мають негативне загальнолюдське значення, визначаються переважно за допомогою лексики з понятійної сфери «Людина»:

Time – old fellow, plague – cancerous horseman, death – old man with a scythe. Такий вибір автором понять для сфери-джерела, тобто об'єкта тропу, можна пояснити песимістичним характером ранніх творів Томаса, його баченням переважно темних сторін в людині. В ранніх оповіданнях Ділан Томас в основному зображує людей як носіїв пороку, агресивності, ворожнечі. Його персонажі спричиняють смерть інших людей, навіть рідних, в оповіданнях «The Visitor», «The Burning Baby», «The Vest», «The True Story», знищують природу, як в оповіданнях «The Enemies», «The Orchards». Тому саме людина стає основою для характеристики тих абстрактних сутностей, які в загальнолюдській системі цінностей мають негативне значення. Концептуальні метафори часу та смерті у прозі Томаса частково співпадають з традиційними уявленнями (час як рух), частково є переосмисленням концептуальних тропів (смерть – чоловік).

ЛІТЕРАТУРА

- Иванов В.В. Очерки по истории семиотики в СССР.– М.: Наука, 1976.– 303 с.
Колесник Д.М. Концептуальное пространство авторской метафоры в творчестве А. Мердок: Дис... канд. филол. наук: 10.02.04.-Черкасы, 1996.-260с.

- Лакофф Д., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живём: Пер. с англ. // Теория метафоры: Сборник.– М.: Прогресс, 1990.–С. 387-415.
- МакКормак Э. Когнитивная теория метафоры: Пер. с англ. // Теория метафоры.– М.: Прогресс, 1990.– С. 358-386.
- Опарина Е.О. Концептуальная метафора // Метафора в языке и тексте.– М.: Наука, 1988.– С. 65-77.
- Телия В.Н. Метафора как модель смыслопроизводства и её экспрессивно-оценочная функция // Метафора в языке и тексте.– М.: Наука, 1988.– С. 26-51.
- Ченки А. Современные когнитивные подходы к семантике: сходства и различия в теориях и целях // Вопросы языкознания.– 1996.–№ 2.–С. 68-78.
- LacoffG. The contemporary theory of metaphor // Metaphor and Thought.– Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1993.–P. 202-251.
- LacoffG., Johnson M. Metaphors We Live by.– Chicago: Chicago Univ. Press, 1980.– 242 p.
- Shen Y. Metaphorical shifts in discourse // Proc. Second International Conf. of the IALS.– Freiburg(Germany), 1997.– P. 112-113.
- Wheelwright P. Metaphor and Reality.– Bloomington – L.: Indiana Univ. Press, 1967.– 102 p.

Татьяна СЕРГУНИНА

© 2001

МЕХАНИЗМ СОЗДАНИЯ ПОВЕРХНОСТНОГО УРОВНЯ ИНТЕГРАЦИИ ТЕКСТА

Глубинный смысл текста – явление психологически сложное, не поддающееся точной формулировке. Это обусловлено не только сложным построением художественного произведения, переплетением заложенных в нем на вербальном и невербальном уровне смыслов, но и психологией восприятия смысла этого текста читателем. Интерпретация текста носит всегда субъективный характер, хотя основывается на объективно выраженных в произведении средствах, несущих на себе смысловую нагрузку. Эти средства могут быть выражены как эксплицитно, словесно, «лежать на поверхности», так и имплицитно, подспудно. Имплицитное выражение смысла предполагает непосредственное участие читателя в процессе его декодирования (или расшифровки). Ведь только благодаря интуиции и языковому чутью реципиента возможно соотнесение дистантно расположенных единиц текста (сверхфразовых единств (СФЕ), единиц контекстно-вариативного членения текста (КВЧ)).

Объективно заложенный в художественном произведении механизм ретроспективно-перспективного повтора начинает действовать только в процессе восприятия текста читателем, причем при каждом повторном прочтении реципиент будет проникать вглубь текста: от восприятия его поверхностного смысла – содержательно-фактуальной информации (СФИ) – до декодирования содержательно-концептуальной и содержательно-подтекстовой информации текста (СКИ и СПИ), то есть имплицитной информации текста.

«Интеграция – это объединение всех частей текста в целях достижения его целостности. Интеграция может осуществляться средствами когезии, но может строиться и на ассоциативных и пресуппозиционных отношениях» (Гальперин И.Р., 1981.– С.125). Соз-

---

дание ассоциативных отношений между частями текста осуществляется в результате реализации категорий ретроспекции и проспекции в тексте.

«Ретроспекция – свойство текста заставлять обращаться к ранее сообщенной содержательно-фактуальной информации», а проспекция – «свойство текста возбуждать предсказуемость содержательно-фактуальной информации, эксплицитно выраженной в последующих частях текста» (Гальперин И.Р., 1980.– С.44).

Следствием интеграции художественного текста является создание ассоциативных модальных планов. Под модальным планом мы понимаем общую модально-оценочную информацию (МОИ) нескольких единиц КВЧ текста (описаний, повествований, рассуждений), содержащую в себе общую модальную оценку, положительную или отрицательную. Ассоциативные модальные планы создаются посредством действия механизма ретроспективно-проспективного повтора. Через ретроспекцию и проспекцию осуществляется объединение однотипных МОИ дистантно расположенных единиц КВЧ в один модальный план.

Поверхностный уровень интеграции текста создается путем реализации объективно-авторской ретроспекции (Р) и проспекции (П). И объективно-авторская, и субъективно-читательская Р и П выражены в тексте вербально, существуют объективно. Различие состоит в том, что объективно-авторская Р и П лежит на более поверхностном уровне текстовой интеграции, легко воспринимается читателем. Субъективно-читательская Р и П – продукт «индивидуального творческого восприятия континуума повествования» (Гальперин И.Р., 1981.– С.106–107) читателем, так как лежит в основе более глубокой смысловой интеграции художественного текста.

На поверхностном уровне интеграции дистантно расположенные единицы текста связываются посредством объективно-авторской Р и П, т.е. вербально выраженные авторские отсылки к предшествующим или последующим частям текста (См.: Гальперин И.Р., 1981.– С.107). Объективно-авторская Р и П основаны на частичном смысловом повторе: «сначала информация предстает в свернутом виде, затем она разворачивается» (Кухаренко В.А., 1988.– С.73). То есть вербально выраженная отсылка к предыдущей или последующей СФИ включает в себе концентрированный повтор предшествующего или последующего контекста. Концентрированный (сжатый) повтор предполагает соответственно и сжатый повтор модально-оценочной информации (МОИ) тех единиц КВЧ, к которым отсылает читателя автор. Например:

«Внимание приезжего особенно заняли помещики Манилов и Собакевич, о которых было упомянуто выше» (Гоголь Н.В., 1974.– С.273).

Осуществляется ретроспективный сжатый повтор предыдущей МОИ: «Тут же он познакомился с весьма обходительным и учтивым помещиком Маниловым, и несколько неуклюжим на взгляд Собакевичем, который с первого раза наступил ему на ногу...» (Гоголь Н.В., 1974.– С.135).

Вербально выраженная авторская Р («о которых было упомянуто выше») способствует интегрированию средств выражения модальной оценки в тексте, созданию единого модального плана текста. При объективно-авторской Р осуществляется возврат к объекту (объектам) модальной оценки (персонажам Манилову и Собакевичу), которые были введены в текст ранее. Отсылка к предшествующей МОИ об этих персонажах способствует созданию модального плана с единой сатирической направленностью МОИ, объектами которой выступают эти персонажи.

С целью возврата к предшествующей модальной оценке ретроспективный повтор осуществляется при помощи употребления вводных предложений, приложений, содержащих установку на известность читателю, например:

«Жители города и без того, как уже мы видели в первой главе, душевно полюбили Чичикова, а теперь после таких слухов, полюбили еще душевнее» (Гоголь Н.В., 1974.– С.273);

«Собравшись у полицмейстера, уже известного читателям отца и благодетеля города, чиновники имели случай заметить друг другу, что они даже похудели от этих забот и тревог» (Гоголь Н.В., 1974.– С.314).

Вербально выраженная объективно-авторская Р посредством вводного предложения («как мы уже видели в первой главе») и обособленного приложения («уже известного читателям отца и благодетеля города») способствует интеграции дистантно расположенных МОИ-й, объектом оценки которых являются одни и те же персонажи. Интеграция МОИ-й дистантно расположенных частей текста осуществляется на поверхностном уровне: 1) она не требует определенных творческих усилий читателя при соотнесении частей художественного текста; 2) возврат к предыдущей МОИ не несет на себе концептуальной нагрузки, а служит созданию связного текста (обеспечивает поверхностную смысловую связность).

В сатирическом тексте ретроспективное соотнесение дистантных МОИ-й может быть и концептуально значимо. Это имеет место в том случае, если целью объективно-авторской Р является не только создание связного текста, но и повторное выделение (подчеркивание) сатирической направленности модальной оценки, объектом которой является определенный персонаж или явление:

«Уже известный читателям Иван Антонович кувшинное рыло показался в зале присутствия и почтительно поклонился» (Гоголь Н.В., 1974.– С.263).

Объективно-авторская Р предполагает в данном случае не только отсылку к предыдущей МОИ, характеризующей данный объект модальной оценки (персонаж) посредством указания на известность читателю, вторичное введение данного персонажа, но и акцентуацию на направленности предшествующей МОИ, объектом которой выступает этот персонаж. Это происходит в результате повторного, уже «сжатого» повтора предшествующей МОИ: «Иван Антонович, казалось, имел уже далеко за сорок лет; волос на нем был черный, густой; вся середина лица выступала у него вперед и пошла в нос,— словом, это было то лицо, которое называют в общежитье кувшинным рылом» (Гоголь Н.В., 1974.– С.260).

Ретроспективный сжатый повтор МОИ посредством воспроизведения модальности *de ge* отрицательной направленности («кувшинное рыло») способствует акцентуации внимания читателя именно на отрицательной, сатирической направленности МОИ, объектом которой является данный персонаж. Соотнесение дистантно расположенных единиц КВЧ концептуально значимо. В результате интегрирования частей текста осуществляется объединение МОИ-й в единый модальный план на более глубинном уровне. Предшествующая информация не только принимается к сведению, но и подчеркивается ее сатирическая направленность посредством повтора обобщающей модальной оценки с отрицательной семой.

Ретроспекция к предыдущей МОИ может производиться косвенно: через повтор разнообразных средств модальной оценки (оценки персонажа по обстановке в его комнате и т.п.), например:

«Комната, точно, не без приятности: стены были выкрашены какой-то голубенькой краской вроде серенькой, четыре стула, одно кресло, стол, на котором лежала книжка с заложенною закладкою, о которой мы уже имели случай упомянуть, несколько исписанных бумаг, но больше всего было табаку» (Гоголь Н.В., 1974.– С.260).

Наблюдается вербально выраженная отсылка автора к предыдущей МОИ, сравните: «В его кабинете всегда лежала какая-то книжка, заложенная закладкою на четырнадцатой странице, которую он постоянно читал уже два года» (Гоголь Н.В., 1974.– С.144).

Ретроспективный повтор способствует интегрированию дистантно расположенных МОИ-й в один модальный план текста. Объектом МОИ-й дистантно расположенных единиц КВЧ является один и тот же персонаж (Манилов). Модальная оценка персонажа дается косвенно: через описание обстановки его комнаты. Деталь интерьера, которая ретроспективно повторяется, подчеркивает сатирическую направленность оценки персо-

нажа: дается оценка образовательному уровню героя в соответствии со скоростью его чтения. Через механизм объективно-авторской Р появляется комический эффект путем выделения мелких предметов для характеристики их владельца. Это содействует усилению сатирической оценки персонажа, его душевных качеств: «На зов явилась женщина с тарелкой в руках, на которой лежал сухарь, уже знакомый читателю» (Гоголь Н.В., 1974.– С.244). Модальная оценка персонажу дается через ретроспективное соотнесение оценки-следствия и причины, заложенной в предыдущей СФИ. Ретроспективный повтор усугубляет сатирическую оценку Плюшкина, подчеркивает его скупость.

Интеграция текста на глубинном уровне предполагает переакцентуацию модальной оценки посредством ретроспективного повтора. МОИ дается на основе контраста модальной оценки персонажа в начале и в конце романа:

«Изменился Ипполит Матвеевич и внутренне.

В характере появились несвойственные ему раньше черты решительности и жестокости. Три эпизода постепенно воспитали в нем эти новые чувства: чудесное спасение от тяжких кулаков васюкинских любителей, первый дебют по части нищенства у пятигорского «Цветника», наконец, землетрясение, после которого Ипполит Матвеевич несколько повредился и затаил к своему компаньону тайную ненависть» (Ильф И., Петров Е., 1979.– С.301).

Посредством ретроспективного сжатого повтора предшествующей СФИ иллюстрируются причины переакцентуации модальной оценки, объектом которой выступает один и тот же персонаж.

В результате реализации объективно-авторской проспекции также создаются модальные планы текста. Объективно-авторская П может вербально выражаться в тексте вводными предложениями или конструкциями будущего времени с глаголом «узнает»:

«Такое мнение, весьма лестное для гостя, составилось о нем в городе, и оно держалось до тех пор, покамест одно странное свойство гостя и предприятие, или, как говорят в провинциях, пассаж, о котором читатель скоро узнает, не привело в совершенное недоумение почти весь город» (Гоголь Н.В., 1974.– С.138).

Осуществляется предупоминание последующей МОИ. Проспекция на последующий модальный план предполагает модальную оценку последующей СФИ, точнее – текстового субъекта («странное свойство гостя», «пассаж»).

Посредством объективно-авторской П осуществляется связь между МОИ дистантно расположенных единиц КВЧ. Причем на уровне поверхностной интеграции проспективное указание на последующую МОИ не несет на себе концептуальной нагрузки. Проспекция предвещает новую МОИ, подготавливает читателя к ее восприятию:

«Наконец он решил перенести свои визиты за город и навестить помещиков Манилова и Собакевича, которым дал слово. Может быть, к сему побудила его другая, более существенная причина, дело более серьезное, ближе к сердцу... Но обо всем этом читатель узнает постепенно и в свое время, если только будет иметь терпение прочесть предлагаемую повесть, очень длинную, имеющую после раздвинуться шире и просторнее по мере приближения к концу, венчающему дело» (Гоголь Н.В., 1974.– С.138).

Поверхностная интеграция текста осуществляется через проспективное указание на последующую СФИ, объем романа. Тайнственность (недосказанность), вербально выраженная отсылка читателя к последующей СФИ способствуют созданию установки на восприятие последующей МОИ, делают акцент на ее важности. Проспективная связь дистантно расположенных единиц КВЧ может носить и глубинный характер, если проспективное предупоминание последующей МОИ концептуально значимо, предопределяет направленность последующих МОИ-й текста, например: «Вот, извольте, расскажу про одну старушечку, которая дошла до крайних пределов выдумки и свинства в этом деле. Вот каким мерзким способом она доставала деньги» (Зощенко М., 1989.– С.44).

В данной единице КВЧ дается сжатая МОИ, которая проспективно определяет знак последующей МОИ, объектом которой выступает тот же персонаж. Отрицательную направ-

ленность последующей МОИ подчеркивает интенсивное употребление негативной, стилистически заниженной оценочной лексики («старушенция», «свинство»). Субъект оценки очевиден: глагольная форма «расскажу» указывает на 1-е лицо – автора произведения. Тем самым проспективно эксплицируется субъект МОИ последующего текста. Вербально выраженное проспективное предопределение направленности последующей МОИ содействует созданию единого сатирического модального плана всех рассказов, входящих в «Голубую книгу». В конце каждого рассказа дается проспективная оценка содержанию следующего рассказа.

Прспективная МОИ может быть более общей, касаться не одного, а нескольких объектов модальной оценки:

«Мы расскажем то, что было наиболее смешным, и то, что было наиболее характерным, как нам показалось» (Зощенко М., 1989.– С.22).

Прспективное обобщение предмета модальной оценки (что достигается посредством употребления указательного местоимения «то» с обобщенной семантикой) содействует проецированию направленности сжатой МОИ (наиболее смешное; наиболее характерное) на весь дальнейший текст. Прспективная оценка обобщенного объекта модальной оценки концептуально значима, так как определяет направленность последующих МОИ, всего модального плана. Единый сатирический модальный план является следствием процесса интеграции текста.

Объективно-авторская П реализуется посредством употребления слов определенной семантической группы, сигнализирующих однозначно о последующей СФИ. Например, в ходе повествования могут даваться причины будущих неудач героя, проспективная оценка событий (предвещение беды). В повести Н.В.Гоголя «Вечер накануне Ивана Купала» при введении персонажа Петра производится проспекция на развитие сюжета произведения:

«Но то беда, что у бедного Петруся всего-навсего была одна серая свитка, в которой было больше дыр, чем у иного жида в кармане золотых. И это еще не большая беда, а вот беда: у старого Коржа была дочка – красавица, какую, я думаю, вряд ли доставалось вам видывать» (Гоголь Н.В., 1984.– С.97).

Осуществляется проспективная модальная оценка последующей СФИ текста. Многократный повтор слова «беда» создает ситуацию напряженного ожидания дальнейших событий и дает концентрированную оценку последующих.

Сигналом последующей модальной оценки может служить вводное словосочетание:

«Там, между прочим, он познакомился с помещиком Ноздревым, человеком лет тридцати, разбитным малым, который ему после трех-четырёх слов начал говорить «ты» (Гоголь Н.В., 1974.– С.137).

Вводное словосочетание «между прочим» является проспективным сигналом будущей СПИ. Оно указывает на важность последующей модальной оценки персонажа. У читателя появляется субъективная проспекция на последующую СПИ: повторную встречу Чичикова с Ноздревым. В данном случае вербально выраженная объективно-авторская проспекция рождает субъективно-читательскую проспекцию. Вводное словосочетание «сигнализирует» о последующей МОИ, тем самым подчеркивая ее значимость для будущей СФИ текста.

Таким образом, механизм объективно-авторского ретроспективно-проспективного повторения служит интеграции текста на поверхностном уровне.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гальперин И.Р. Ретроспекция в тексте // Науч. докл. высш. школы. Филологические науки. – № 5 (119). – 1980. – С.44–52.
2. Гальперин И.Р. Текст, как объект лингвистического исследования. – М., 1981.
3. Гоголь Н.В. Избранные произведения. – К., 1974.
4. Гоголь Н.В. Собр. соч. 8-ми т. – Т.1. – М., 1984.
5. Зощенко М. Голубая книга. Рассказы. – М., 1989.
6. Ильф И., Петров Е. Двенадцать стульев. Золотой теленок. – Орджоникидзе, 1979.

Виктория ВАКАРЮК, Людмила ВАКАРЮК

© 2001

СУЩНОСТЬ СРАВНЕНИЯ КАК ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ЯВЛЕНИЯ

Сравнение является многоаспектной категорией, которая исследуется разными областями человеческого знания: философией, логикой, лингвистикой, литературой, историей...

Эта категория находится и в центре внимания таких наук, которые лежат на грани двух, трех научных дисциплин. К ним относятся в первую очередь психолингвистика, нейролингвистика, историческое языкознание и т. п.

Лексема “сравнение” является производной от глагола “сравнить” (сравнивать), а потому в основе её семантического толкования лежит значение указанного глагола. Ср.:

1. Рассмотреть одно в связи с другим для установления сходства или различия, или для установления преимуществ одного перед другим: сопоставить.

2. Приравнять к чему-либо, уподобить кому-либо [5, 236].

Вместе с тем в толковании отглагольного существительного даётся второе значение термина: “выражение, фраза, в которых один предмет уподобляется другому” [5, 236].

Приведённое толкование несколько сужает сущностный характер сравнения, поскольку в действительности процесс уподобления не может сводиться только к сопоставлению в ряду «предмет – предмет». Он может охватывать и свойства, и процессы, и действия, и количества, то есть все реалии объективного мира.

Категория сравнения имеет всеобъемлющий характер, её гносеологическая сущность своеобразно передаётся в довольно расхожей фразе – “всё познаётся в сравнении”. В этом смысле можно говорить о сравнении как “одном из основных логических приёмов познания внешнего мира и духовных ценностей” [2, 567]. Сам факт причисления категории сравнения к ряду других логических категорий позволяет рассматривать её как чётко выделенную универсалию, которая лежит в основе познавательной деятельности человека. Поэтому не случайно, что в процессе познания окружающего мира ребёнком, как справедливо отметили А.М.Шахнарович и Н.М.Юрьева, лежит “установление связи между предметами действительности” [7, 143]. Наблюдения над освоением речи детьми в психолингвистическом аспекте привели учёных к выводу о том, что в основе познавательной деятельности ребёнка лежит “сложная операция установления подобия и различия... между двумя вещами или двумя ситуациями” [1, 162].

Этот факт является бесспорным доказательством универсальности категории сравнения и её функциональной значимости в процессе познания.

Познавательная деятельность неразрывно связана не только с типами мыслительного отражения познаваемых объектов, но и с языковыми средствами её выражения. Это даёт основания для утверждения мнения, согласно которому общая основа равноуровневых средств выражения сравнения является логической [4, 6].

На глубинном уровне формирования сравнение отражено в общем типе логического суждения отношения, которое может быть представлено в виде формулы “a-R-b”, где “a” и “b” переменные величины, а “R” – отношение между ними. Переменные величины

традиционно рассматриваются как субъект сравнения (=a) (то, что поддается сравнению; то, что сравнивается) и объект сравнения (=b) (то есть то, с чем сравнивается). Средний член формулы “R” выступает как величина константная по отношению к “a” и “b”. В реальном языковом воплощении этот компонент формулы может содержать в себе более узкую семантическую дифференциацию, с помощью которой раскрывается сущность отношений между “a” и “b”. Это могут быть отношения равенства ($a=b$), отношения сходства (a напоминает b), отношения подобия (a подобно b), отношения паритивности (a часть от b), отношения градации ($a >$ или $<$ чем b).

Кроме того, средний член формулы может манифестироваться в виде отрицания, например: a не равно b (аналогично, «a» не подобно, не похоже и т. д.).

Таким образом, несмотря на константный характер, отношение, сосредоточенное в среднем компоненте формулы, всё же содержит в себе достаточно широкий диапазон семантических дифференцированных значений, что в конечном итоге приводит к разнообразию языкового выражения сравнения. Чаще всего отношение выражается союзами, которые изначально функционально предназначены для передачи значения сравнения. Это союзы “как”, “будто” «словно» и “как будто”. Из всех перечисленных союзов оптимально насыщенным при передаче сравнительной семантики следует признать союз “как”. Его присутствие в формуле логического сравнения позволяет производить разнообразное лексическое наполнение сравнительного оборота, в результате чего возникают разнообразные речевые образования. Ср., например, модели типа “a поступает, стоит, идёт, делает, ведёт себя как b”. Как справедливо полагает Х.Д.Леэметс, “элемент “как” следует здесь рассматривать не только как сравнительный союз, но и как показатель его всевозможных грамматических, лексических и структурных замен”[3, 194].

Отношение в сравнении может выражаться и словами, лексическая семантика которых изоморфна этому значению. Речь идёт о лексемах типа “подобный”, “похожий”, “данный”, “тождественный”, “идентичный”, “аналогичный” и др. Это могут быть также и лексемы вербального типа, например, становиться (как), делаться (как), являться (как) и некоторые другие.

Что касается реализации семантики переменных членов сравнения, то следует отметить, что она осуществляется на основе денотативной референтности последних. Переменные аргументы сравнения содержат в себе уровень общих знаний человека о сравниваемых объектах. Чем глубже уровень познания – тем сложнее идея сравнения, закодированная в информативно насыщенной формуле. Если же уровень познания объектов реального мира, обозначенных в формуле, отличается низкой степенью познания, то этому соответствует и довольно простая формула самого сравнения. Сравните, например, достаточно высокую степень прогнозируемости и понимания сравнительных оборотов типа “работать как вол”, “лошадь”, “муравей”, “пчёлка” и необычность, семантическую сложность сравнительных оборотов типа “мутно и обтрёпанно глядели глаза, похожие на прорехи на платье” (Вс.Иванов), или “где-то заиграли трубы, точно странное гоготанье стаи медных лебедей” (Серафимович), или “как розовая облупившаяся старуха – виден был заброшенный дворец Павла Потёмкина” (Тынянов).

Приведённые примеры свидетельствуют о том, что аргументы (члены) сравнения находятся в отношении обязательной семантической конкурентности. Если эта конкурентность носит узуальный характер, то сравнение приобретает устойчивость и входит из речи в язык в виде языковой модели, которая может иметь вариантное лексическое наполнение (ср.: нестись, как ракета; хитрый, как лиса; трусливый, как заяц и др.). Если же конкурентность между членами сравнения выходит за рамки узуального, то это даёт основание для возникновения непривычных, образно насыщенных сравнительных оборотов.

Языковой аспект сравнения нельзя сводить только к способам языковой манифестации этой логической фигуры. В широком смысле понимания категории сравнения можно говорить о ней как о языковой универсалии. Традиционно лингвистическая наука исполь-

зует термин «компаративность», который в определённом смысле адекватен термину «сравнение» и который признаётся всеми лингвистами познавательной категорией человеческого сознания вообще. Можно с уверенностью утверждать, что в плане функциональной грамматики компаративность отвечает всем требованиям, предъявляемым к функционально-семантическому полю.

Структурные составляющие этого поля (ФСП), то есть ядро, околядерная и периферийная части, будут наполняться в зависимости от изоморфности плана содержания и плана выражения (формы и значения). При такой трактовке ядро ФСП компаративности будут составлять степени сравнения прилагательных и наречий, которые «градуируют степень выраженного начальной степенью прилагательного признака, что позволяет называть соответствующее явление градацией» [3, 93]. Бесспорным является тот факт, что градация выступает в качестве высшей степени сравнения. Это вытекает из самого определения градации: «Градацией мы называем выражение степени интенсивности качеств или отношений, обозначаемых прилагательным. Градация по своей глубинной сущности является сравнением (подчеркнуто мной – В.В.), так как степень интенсивности качества какого-либо объекта – лишь степень по сравнению с интенсивностью соответствующего качества других объектов» [3, 94]. Таким образом, ядро ФСП компаративности представлено единицами языка, относящимися к уровню морфологии.

Околядерная часть поля будет представлена классом имён, в которых компаративность выражена на морфемном (словообразовательном) уровне. При этом значение сравнения оказывается сосредоточенным в аффиксе, который представляется чаще всего суффиксом или суффиксоидом. Это могут быть прилагательные с суффиксоидами «-видный»; «-образный»; «-подобный» (серповидный; веерообразный; громopodobный), прилагательные с элементами «-ногий»; «-носый»; «-хвостый»; «-рогий»; «-лицый»; «-зубый»; «-головый», – (шишконосый, вилохвостый, змееголовый и др.).

Показателем компаративности регулярно могут выступать и суффиксы прилагательных «-оват/-еват-»; «-ск-»; «-еск-»; «-и-»; (ср.: дубоватый, быковатый, скотский, отеческий, собачий).

В околядерную зону ФСП компаративности войдут и конструкции с творительным падежом (мяукать котёнком), конструкции с предлогами «вроде», «наподобие» (нахохлился вроде воробья; вытянула шею наподобие гусыни), конструкции типа «величиной с дом», конструкции типа «именительный падеж + инфинитив» (он зверь работать = он работает как зверь) и, наконец, конструкции со сравнительными союзами (храбрый как лев, извиваться как змея и т. п.).

Всё сказанное позволяет прийти к выводу о том, что сравнение может быть реализовано конструкциями, относящимися к разным уровням языка: словообразовательному, лексическому, морфологическому, синтаксическому, стилистическому. При этом на морфологическом и словообразовательном уровнях показатели сравнения включаются внутрь словоформы [6, 18], в то время как на синтаксическом уровне сравнение имеет аналитическую форму выражения, что соответствует словосочетаниям определённого типа и модели.

В указанных типах языковых единиц наблюдается изоморфность значения сравнения форме его выражения. Это приводит к мысли о том, что в языке функционируют готовые конструкции, представляющие собой несвободные устойчивые языковые сравнения, члены (компаративы) которых известны носителям языка и представляют собой закреплённые языковым узусом (контекстом) данных конструкций. Их можно рассматривать как сравнения узувального плана.

Этим конструкциям противопоставляются конструкции неузуальные, или окказиональные. Именно эти конструкции заполняют периферию поля компаративности. Их следует относить к фактам речи, но не языка.

Появление этих конструкций обусловлено особенностями восприятия человеком объективного мира и установлением связи между сопоставляемыми фактами. Подобные

сравнительные обороты носят индивидуальный характер и представляют, как правило, авторский стиль. В основе таких сравнений лежит образность.

ЛИТЕРАТУРА

1. Запорожец А.В. Действие и интеллект: Избранные психологические труды. – М.,1989.-Т.1.
2. Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник (на материале онтогенеза речи). – М.,1990.
3. Леэметс Х.Д. Компаративность и метафоричность в языках разных систем// Метафора в языке и тексте. – М.,1988.
4. Огольцев В.М. Устойчивые сравнения в системе фразеологии. – Л.,1978.
5. Современный русский язык. В 4-х т.-М.,1984.
6. Черемисина М.И. Сравнительные конструкции русского языка. –Новосибирск, 1988.
7. Шахнарович А.М, Юрьева Н.М. Психолингвистический анализ. – М.,1990.

ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ
ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Анна МЕРЕЖИНСКАЯ

© 2001

**ТЕМА ВЛАСТИ В РУССКОЙ ПОСТМОДЕРНИСТСКОЙ ПРОЗЕ
(ДЕСАКРАЛИЗАЦИЯ ОБРАЗОВ
«ДИССИДЕНТА», «ПРОРОКА», «КЛАССИКА»)**

Тема власти трактуется в рамках постмодернистской парадигмы очень широко: любая идея, претендующая занять ведущее место в какой-либо области культуры, рассматривается как тоталитарная, способная манипулировать сознанием людей. Подобная интерпретация связана с принципом децентрации, с критикой всего того, что Ж.Деррида называет «логоцентризмом».

В русской прозе конца 80-90-х годов решение проблемы власти приобрело свою специфику, вызванную особым историческим контекстом. Во-первых, бурная критика советского тоталитаризма, сделавшая русское постмодернистское искусство, особенно литературу и живопись, очень политизированным (в отличие от западного), сменилось «усталостью». Во-вторых, оформилась идея о глобальной тоталитарности любой идеологии в конце XX столетия, как социалистической, так и буржуазной и постиндустриальной. В их рамках человек рассматривается как подавленный или манипулируемый. Если проследить связь этой идеи с моделями героя в современной русской прозе, то получится такая картина: на смену модели «советского человека» (соцреализм) и человека «тоталитарного (антиутопии)» приходит «совок» («маленький человек» прозы «новой волны» и носитель советского коллективного бессознательного в концептуализме) и человек «социальный», полностью подчиненный социальным законам. Идеологические надстройки этих понимаемых в постмодернистском ключе «социальных законов» (А.Зиновьев), как социалистическая, так и буржуазная, нивелируются, поскольку рассматриваются как в равной степени тоталитарные. Человека подавляет любой «изм», если использовать слово А.Зиновьева. Подобная трактовка реализовала себя в образе коллективного Ибанова из «зияющих высот», советского «гомоса» и западноевропейского конформиста, которые в равной степени несамостоятельны, оболванены пропагандой и собственными фобиями, в «Гомо советикусе» А.Зиновьева. Модель «человека манипулируемого» реализована в «Generation П» В.Пелевина, «Глобальном человечнике» А.Зиновьева, «Просителе» Ю.Козлова, «Замыслил я побег...» Ю.Полякова и др. В основе этой модели героя лежит утрата личностью своей идентичности, ориентация на идеологический миф («ботва хава-ет», – то есть народ воспринимает, – комментирует эту ситуацию один из идеологов в романе В.Пелевина) и добровольное, порой даже не осознаваемое, подчинение чужой власти – воздействию идеи, силе элиты, конкретного авторитета. В «Замыслил я побег...» Ю.Полякова один из героев сравнивает человека 90-х с мухой, отравленной ядом паука:

она жива, но абсолютно безвольна и как бы законсервирована. Такое отчаяние, усталость и «пластичность», по мнению Ричарда Тарнаса, вообще характеризуют постмодернистское мировосприятие (1).

Постмодернистская проза 90-х не только продолжает развенчивать социалистические идеологические мифы, но и, в равной степени, десакрализирует диссидентское движение, что совершенно невозможно было себе представить еще в начале 80-х. Обе идеи и начинают рассматриваться как в равной степени тоталитарные, претендующие на власть над умами людей. Тем более что с конца 80-х в условиях смены идеологии и общего кризиса культуры как семиосферы (по Ю.Лотману) «периферия» (все то, что было оппозиционным, «Подпольным») переместилась в центр и образовала «диссидентский истеблишмент». Его претензии на авторитетность, власть вызывают у постмодернистов 90-х особое отторжение. Это, на наш взгляд, объясняет и тот факт, что постмодернистская проза 90-х начинает пародировать и высмеивать Солженицына – фигуру абсолютно авторитетную в 60-80-е годы. Писатель воспринимается как символ диссидентства и антисоветскости, которые в новых условиях легализовались и стали властными. В контексте реалий 90-х они мыслятся уже как, по крайней мере, анахронизм. Современность оценивается в текстах 90-х как «груда развалин», под которой погребены неосуществленные надежды и «отработанные» идеи XX века, причем в этом контексте все антагонистические позиции уравниваются, и коммунистическая утопия, и антисоветский пафос Солженицына – самого авторитетного «шестидесятника». Постмодернисты мыслят себя уже новым поколением, которое, по остроумному замечанию Виктора Ерофеева, повинует естественному закону отталкивания сыновей от отцов. В условиях, когда «безжалостный постмодернист определит степень твоего интеллектуального невежества; концептуалист отметит дозу твоей творческой замутненности», а «позавчерашняя мода» – соцреализм становится забавой искусствоведов, праведный шестидесятник, по мнению Виктора Ерофеева, «должен застрелиться», вне всякого сомнения, хотя бы до следующего витка спирали. Зато на смену постаревшим постмодернистам в будущем придут «романтики начала XXI века»: «Те-то протянут руку незаслуженно забытым шестидесятникам. Те-то проклянут в очередной раз соцреализм как кошмарный сон. Снова можно будет ругать Сталина, и народятся новые наивные самородки»(2).

Заметим интересную особенность: художественное творчество Солженицына не пародируется, его романы и рассказы не разбираются на цитаты, его подтексты не «сквозят» в постмодернистских произведениях. То есть ситуация принципиально иная, чем с наследием Пушкина, Ф. Достоевского, А.Чехова, В. Розанова – знаковых фигур постмодернистской литературы. Эти классики превратились в символы (что в условиях «информационной усталости» (3) предполагает редукцию, упрощение, сведение к одной идее): Пушкин – гармонии (4), Достоевский – противоречивости человека, пересечения в нем высот и бездн (5); Чехов – утопии («небо в алмазах», «в человеке все должно быть прекрасно...»), Розанов – безбоязненной самостоятельности мысли и непочтительности к авторитетам (6) и др. Солженицын же в этом ряду классиков, отобранных русскими постмодернистами как ориентиры в их картине культуры, занимает специфическое место. Для критики и осмеяния отобрана публицистика, в частности, статья «Как нам обустроить Россию», претендующая на статус программы еще одного преобразования. Поэтому она рассматривается постмодернистами как претензия на власть и воплощение тоталитарного сознания Солженицына. Кроме того, постмодернистам кажется неприемлемыми те «властные» роли, которые взяты Солженицыным на себя – «пророка», «литературного классика». То есть индивидуальный миф Солженицына, построенный на основе архетипов культурного героя, борющегося со злыми силами, «властителя дум» противоречит постмодернистской стратегии борьбы с тоталитарностью, деконструкции, обыгрыванием авторитетов, тем более связанных с политическим дискурсом.

Современность в восприятии постмодернистов предстала слишком сложной, она не прочитывается при помощи «кода» Солженицына. Именно это положение, на наш взгляд,

---

наиболее последовательно доказывается во многих произведениях. Проследим, как это происходит.

Показательный пример – в повести Тимура Зульф리카рова «Горькая беседа двух мудрецов-златоустов в диких медвяных травах» Солженицын еще назван пророком, однако замечено, что сегодня он молчит; оказывается в новых условиях ему нечего сказать, а раз так, то под сомнение ставится и его статус пророка(7).

Пафос повести Зульф리카рова принципиально иной, чем в произведениях Солженицына – не открытое наступление и борьба, не желание «обустроить Россию», а отсутствие уверенности и сомнения, поиски синтеза и боязнь нарушить сложно складывающееся равновесие.

Как покажет Ю.Поляков в повести «Парижская любовь Кости Гамаюнова», Солженицын и его поклонники в условиях сложной современности выглядят даже неожиданно нелепо, т.е. дегероируются, статус пророка не просто ставится под сомнение (как это было у Т.Зульф리카рова), но даже и осмеивается. Ученый-программист Костя Гамаюнов – типичный «совок» начала 80-х, инфантильный неудачник и конформист. Он с пониманием слушает рассуждения любимой женщины о «герое нашего времени», свидетельствующие о серьезной переориентации системы ценностей «Борец – это не запаршивевший диссидент с Солженицыным за пазухой, а тот, кто умудряется вопреки всему жить, как человек»(8). Для автора Солженицын просто не является носителем полной истины.

Последнее чрезвычайно характерно для восприятия Солженицына писателями-постмодернистами в целом. Причем критикуется не столько Солженицын – борец с тоталитаризмом, сколько «пророк» с его сомнительной и догматически оформленной программой переустройства посттоталитарных государств (знаменитое «Как нам обустроить Россию»). Осмеивается его претензия на понимание истинной сущности, духа России. Как раз в этом понимании классики и отказывают постмодернисты.

Чрезвычайно показательный пример реализации такой позиции находим в романе М.Панина «Группа твоего врага». Герой произведения – патриот, честный работяга, не карьерист и не доносчик, к тому же пострадавший во времена застоя за чтение Солженицына. Герой романа пишет в США, в далекий штат Вермонт, своеобразное «прекрасное далеко», письмо Солженицыну, с целью поспорить о том, как же все-таки «обустроить Россию», делается это и не без задней мысли – прославиться и заработать денег. Обратим внимание, Солженицын уже мыслится в совершенно ином ключе, чем в повести Ю.Полякова, то есть не как страдалец-аскет, он заработал на своих произведениях деньги, благополучен, то есть, казалось бы, вписался в постсоциалистическую рыночную Россию (по Полякову, находится среди «белозубых»). Но с позиции героя, Солженицын, напротив, еще больше отчуждается и от сложной современности, оказавшейся непохожей на прогнозы классика, и от непонятной «пророку» и теперь далекой России, которую тот вновь предлагает «обустроить» по своим рецептам. Отчужденность подчеркивается настойчивым звучанием «американских» мотивов в тех фрагментах романа, в которых речь идет о классике (9).

Подобная же позиция отражена и в романе В.Пелевина «Чапаев и Пустота». В финале герой замечает: «Если история нас чему-нибудь учит, так это тому, что все пытавшиеся обустроить Россию, кончали тем, что она обустроивала их»(10).

Оспаривается не только содержание предложений по «обустройству» посттоталитарных государств, но и форма их выражения Солженицыным. Она воспринимается писателями-постмодернистами как авторитарная, как стремление установить власть над умами. Следовательно, главный борец с тоталитаризмом парадоксальным образом превращается в носителя тоталитарного сознания. Одним из первых подобное обвинение Солженицыну выдвинул выдающийся писатель Александр Зиновьев – сам яростный борец с тоталитаризмом, которого, как известно, ведущий идеолог времен застоя Сулов назвал врагом советской власти страшнее Солженицына. В повести «Гомо советикус», написанной в 1981 году в эмиграции, он ставит проблему тоталитаризма в целом, сопоставляя его со-

ветскую и западную модели. Зиновьев доказывает, что обе системы достойны друг друга. «Империя зла» СССР оказывается отнюдь не противопоставленной западному раю, а уравненной с ним и даже в ряде моментов возвышающейся над ним. Типичный диссидент проявляет себя настоящей «советской сволочью», успешно использующей советский опыт выживания для пробивания себе на Западе всяческих привилегий. Диссидентские собрания парадоксально копируют партийные, а лидеры антисоветского движения демонстрируют замашки секретарей райкомов, являясь первейшими носителями тоталитарного сознания, с которым, якобы, борются. По законам карнавала вожди эмиграции, ее короли, предстают шутами. Именно в таком свете изображен анонимный герой, названный «Писателем земли Русской». Он шлет указания эмигрантскому «Центру», а заодно и всем президентам западных стран, деятелям культуры и рядовым гражданам, указывая, «что делать и куда вести человечество» (11). То есть он берет на себя роль мессии, спасителя и, главное, руководителя, властителя умов (тем проявляя свой авторитаризм и тоталитарное сознание). Заветы «Писателя земли Русской» явно не соответствуют масштабности принятой им на себя миссии (по крайней мере так они подаются повествователем «Гомо советикуса»), что и рождает комический эффект развенчания; это → 1) живи не по лжи; 2) слово «Бог» пиши с большой буквы». Эти указания выглядят в контексте неразрешенных социальных вопросов как нечто совершенно абстрактное и безобидное, видимо, поэтому с легкостью принимаются диссидентским «партийным собранием». Итак, А.Зиновьев осмеял и спародировал соратника по борьбе с тоталитаризмом, причем в тот период, когда советская социальная система еще существовала и являлась реальной силой. А.Зиновьев напряженно ищет выход из круга повторений тоталитарных систем в истории человеческой цивилизации. Солженицын же, в понимании Зиновьева, остается писателем, закрепившимся в этом порочном круге, так как является носителем тоталитарного сознания.

Апогеем карнавального развенчания Солженицына является, на наш взгляд, рассказ Игоря Яркевича «Солженицын, или Голос из подполья». Рассказ И.Яркевича соединяет в себе мотивы «Записок из подполья» (и даже обыгрывается сюжет произведения), мотивы поэзии капитана Лебядкина («таракан « и др.) и комплекс мотивов, связанных с описанием «маленького человека» у Достоевского (самоуничтожение в синтезе с гордой агрессией, болезненное состояние, унижительная бедность, неожиданный гость и др.). Герой рассказа И.Яркевича – это маргинал, осознающий свое ничтожество, однако философствующий и не чуждый прекрасному и великому (в его понимании, все это воплощает Солженицын). Знаменательно и то, что герой из своего духовного «подполья» созерцает фигуру некогда «подпольного» – то есть оппозиционного, запрещенного Солженицына, теперь переместившегося из самиздата в официальную литературную элиту, канонизированного и претендующего на роль всезнающего мессии. В результате, по законам карнаваллизации, король современной литературы свергается и низводится до уровня низкого героя. «Если бы знать, что я Солж, а не гнусный таракан ... я бы написал много больших по формату и содержанию произведений, а среди них – «Один день Ивана Денисовича», первую ласточку начала приближения конца. Тогда бы я видел совсем другое, чем многие в окружающем меня мире, знал бы, где что – где правда, а где нет... а так я, бедный онанист, ничего не знаю... Интересно, а можно быть Солжем и бедным онанистом одновременно?»(12) Заметим, что в рассказе И.Яркевича Солженицын получает кличку Солж, что не просто говорит о фамильярном приближении к себе классика молодежной средой. Здесь очень важен акустический момент: акцент делается на ключевом «лж», возникает ассоциация со знаменитым «жить не по лжи». Срабатывает принцип анаграммы. Пророк Солженицын превращается в Солжа, солгавшего, в лжепророка. На наш взгляд, именно такова смысловая стратегия этой игры с именами. Знаменательно и другое – постановка пророка в неприемлемый для него сексуальный контекст. И это характерно не только для прозы Яркевича, но и для современной постмодернистской критики. Так, Григорий Амелин сопоставит Солженицына с Лимоновым: первый пишет обо всем, кроме секса, а

другой – только о сексе. Эту же составляющую в сравнении скандального Лимонова и пророка-Солженицына подчеркивает и Александр Гольдштейн: «Если Солженицын брезгливо, чтобы не замараться ненароком, распекал кощуну Эдичку за поругание нравственных святынь русской литературы... то для Лимонова великий Солж обозначал своей неподъемной персоной ненавистный диссидентский истеблишмент, и скандальный некогда автор описывал, как сладостно делал любовь «под Солженицына», обучавшего с телеэкрана американцев правильной жизни (13). Во всех случаях использован прием карнавального развенчания, характерный для постмодернистской парадигмы.

Собственно, этой же цели служит и «перекодирование» фигуры Солженицына, описание его характера и судьбы в рамках чуждой ему системы представлений, иного мифа. Например, тот же А.Гольдштейн очень провокационно, но и не без уважения напишет: «Солженицын – единственная имеющаяся сейчас у России международная поп-звезда. Это не красный (белый) Лев Толстой, тут даже сравнивать неприлично. Это русский Майкл Джексон, русская Мадонна...»(13, с.340). Этот же прием используется и в художественной литературе. Так, Виктор Ерофеев ставит в своем остроумном эссе «Солженицын и Джеймс Бонд» очень интересный вопрос: почему же писатель с героической и даже фантастической биографией, прочитанный всеми в 80-е годы, не стал народным любимцем, как, например, Гагарин в СССР и во всем мире или легендарный Джеймс Бонд в Англии и Америке? (Вновь, как и у М.Панина, звучат американские мотивы). Остроумный повествователь доказывает крамольную мысль о том, что между берущим на себя функции пророка Солженицыным и героем «массовой культуры» Джеймсом Бондом существует много общего. Это и борьба с тоталитаризмом, и преследования КГБ, «сказочные испытания» и сказочная счастливая развязка конфликта с более сильным врагом: оба они не только выживают, но и побеждают. Ерофеев предлагает читателю возможный сердечный разговор между героями-«диверсантами». Темы разговоров, разумеется, солженицынские: о его месте в литературе, о России, о современности, далекой от предложенных рецептов «обустройства», о падении морали и «сукином сыне» Горбачеве. Весь остроумно выписанный разговор доказывает полную невозможность, «несбыточность» подобной дружеской беседы суперменов, и не потому, что один из них всего лишь герой кинематографа, а потому что Солженицын не может претендовать на роль всеобщего любимца и в этом уступает Джеймсу Бонду». Не хватило джеймс-бондовской иронии и самоиронии. Не хватило джеймс-бондовской или ГАГАРИНСКОЙ улыбки. (...) Не хватило ума подмигнуть перед тем, как «бодаться». Не возвысился над русской материей. Джеймс Бонд и не стал бы «бодаться». Слова не те: дуб, теленок. Не та харизма. Победили русская угрюмость, русская сексуальная затхлость.

Подвели серьезность и тесный френч»(14).

Джеймс Бонд, сопоставление с которым призвано привнести в произведение игровое, парадоксальное начало, лишь остраивает героизм, «сказочность» или кинематографичность судьбы Солженицына с ее «суперменским списком» побед и чудесных спасений. Гагаринская улыбка – неподвластная пересмотру и девальвации временем национальная гордость – в произведении Ерофеева противопоставлена неудачной попытке Солженицына стать такой же народной любовью. Кроме того, к традиционным обвинениям, предъявляемым Солженицыну современными постмодернистами, прибавляется еще и совершенно убийственный с точки зрения автора-эстета упрек в отсутствии у Солженицына вкуса и чувства юмора, игрового начала, то есть качеств, высоко ценимых современной литературой, особенно в условиях идейного кризиса 90-х годов.

Виктор Ерофеев, как и М.Панин, Ю.Поляков, И.Яркевич и др. через осмеяние оформляют разрыв с Солженицыным как символом «оттепели», диссидентства, кумиром 70-80-х годов, оценивая его уже с позиций нового поколения и новой эстетической парадигмы – постмодернистской. Всеми этими писателями не ставится под сомнение ни героическая судьба Солженицына, ни роль его произведений в разрушении тоталитарного режима. Объектом осмеяния являются: трактовка Солженицыным современности, различные

формы проявления его тоталитарного сознания и, наконец, неизменность и повторяемость избранных им художественных приемов. В системе русских культурных ориентиров, признаваемых постмодернистами (Пушкин, Достоевский, Гоголь, Чехов, Розанов), Солженицын воспринимается как символ притязания на властность и, как это ни парадоксально, носитель тоталитарного сознания.

ЛИТЕРАТУРА

1. Тарнас Р. История западного мышления.– М.: Крон-пресс, 1995.– С.335-348.
2. Ерофеев В. Как свежи были розы // Ерофеев В. Мужчины.– М.: «Подкова», 1998.– С.102, 103.
3. Эпштейн М. Информационный взрыв и травма постмодерна // Звезда – 1999 – №11.– С. 216-227.
4. Мережинська Г.Ю. Пам'ятник Пушкіну в сучасній постмодерністській прозі.– Слово і час.– 1999.– № 6.
5. См.: Левин Ю. Классические традиции в «другой» литературе. Венедикт Ерофеев и Федор Достоевский // Литературное обозрение.– 1992.– №2. Его же: Комментарий к поэме «Москва-Петушки» Венедикта Ерофеева.– Грац, 1996.
6. Скоропанова И.С. Русская постмодернистская литература.– М.: «Флинта», «Наука», 1999.– С.77.
7. Зулфикаров Т. Горькая беседа двух мудрецов-златоустов в диких медвяных травах // Юность.– 1995.– №2.
8. Поляков Ю. Парижская любовь Кости Гамаюнова.– Юность.– 1991.– №8.
9. Панин М. Труп твоего врага // Звезда – 1996 – №6.
10. Пелевин В. Чапаев и Пустота.– М.: Вагриус, 1998.– С. 388.
11. Зиновьев А. Гомо советикус.– М.: Московский рабочий, 1991 – С. 165.
12. Яркевич И. Солженицын, или Голос из подполья // Ерофеев В. Мужчины.– М.: Издательский дом «Подкова», 1998.– С. 439- 440.
13. Гольдштейн А. Расставание с Нарциссом: Опыты поминальной риторики.– М.: Новое литературное обозрение, 1997.– С. 339.
14. Ерофеев В. Солженицын и Джеймс Бонд // Ерофеев В. Мужчины.– М.: Издательский дом «Подкова», 1998.– С.111- 112.

Тамила ПОЛЕВАЯ

© 2001

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТВОРЧЕСТВА НИКОЛАЯ ГУМИЛЕВА ВО ВНЕКЛАССНОЙ ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ РАБОТЕ

С древнейших времен целью воспитания являлась идея гармоничного развития личности. В различных источниках можно найти описания приемов работы школ, где воспитатели стремились сформировать гармонично развитого, творческого человека, который был бы духовно богат, морально чист и физически совершенен. Великий древний мыслитель Аристотель так видел гармонию в воспитании: «...Природа стремится к противоположностям, и именно из них, а не из похожих вещей создает созвучия. Так она соединила мужской и женский пол; таким образом, первую общественную связь она создала через воссоединение противоположностей, а не способом схожести. Так и искусство, наследуя природу, действует таким же образом. А именно: живопись создает изображения оригина-

---

налов, смешивая белые, черные, желтые и красные краски. Музыка создает единую гармонию, смешивая (в общем пении) звуки разных голосов: высокие и низкие, протяжные и короткие. Грамматика из смеси гласных и согласных звуков создала целое искусство (письмо). Подобно и в человеке создано единство двух основ – телесной и духовной, и воспитание должно направляться на их гармоничное развитие»(цит. По [1: 68]).

Воспитание на материале литературных произведений должно занимать ведущее место в процессе возвращения личности. Цель такого воспитания нельзя выдвигать спонтанно.

Но цель воспитания на материале литературных произведений, как и на отдельных моментах биографии литераторов, всегда должна объективно отражать требования общества. На современном этапе задача воспитания состоит в реальном переходе к расширению педагогического творчества и индивидуальному влиянию, в переориентации учительских и ученических коллективов, направленной на преодоление авторитарно-командного стиля в отношении к ученикам. Понимание самоценности личности ученика, соединение воспитания и обучения на уроках и во внеурочное время, выдвижение на первый план воспитания нравственного, основанного на общечеловеческих ценностях, – вот что будет полностью отвечать проблемам современного общества.

Богатство литературного наследия Н.Гумилева позволяет с уверенностью сказать, что использование произведений этого великого русского поэта в воспитательной внеклассной работе может принести свои плоды.

Нужно помнить, что в отличие от учебных занятий внеклассная работа организуется и проводится на добровольных началах. Добровольность означает прежде всего свободный выбор внеклассных занятий, что особо следует иметь в виду при проведении воспитательной работы на основе литературных произведений. Вторая особенность организации воспитательной работы заключается в том, что она не связана рамками обязательных программ. Этот факт представляется нам очень важным еще и потому, что на изучение творчества Н.Гумилева в школьной программе отводится ничтожно малое количество времени. Третья особенность воспитательной работы с использованием материалов литературных произведений состоит в том, что она может охватить учащихся различного возраста. Объединяя учащихся различных классов, внеклассные мероприятия способствуют сплочению и дружбе. Еще одной особенностью внеклассной работы можно назвать самостоятельные занятия. Безусловно, самостоятельную работу учащихся должны направлять педагоги, но в отличие от учебных занятий организуют ее сами школьники.

Сложный и многогранный процесс воспитания должен осуществляться при помощи разнообразных форм. Они весьма подвижны, динамичны. Выбор их зависит от содержания работы, возраста учащихся, мастерства воспитателей и других условий, в которых протекает процесс воспитания.

Форма организации воспитания – очень широкое и емкое понятие. Если рассматривать формы организации воспитания в общем виде, то они отражают отношения, которые складываются между воспитателями и воспитанниками, а также отношения в коллективе воспитанников в процессе воспитания. В зависимости от того, как складываются эти отношения, какую позицию занимают воспитатели и воспитанники, процесс воспитания принимает те или иные формы (фронтальная, групповая, индивидуальная).

В сложном процессе воспитания нельзя довольствоваться какой-либо одной формой организации. Важнейшее требование к воспитательной работе, а особенно к той, которая использует литературный материал, – это применение разнообразных форм ее организации.

Комплексный подход требует разумного, педагогически осмысленного сочетания массовых, групповых и индивидуальных форм организации воспитательной деятельности. Важно, чтобы результаты массовой работы закреплялись в процессе групповых и индивидуальных занятий, а эти занятия стимулировали массовую работу в различных направлениях. Так, индивидуальное чтение определенного литературного произведения может завершиться диспутом либо читательской конференцией. При условии умелой организа-

ции они могут послужить важным средством умственного, нравственного и художественно-эстетического воспитания.

Исходя из многообразия направлений воспитательной работы, следует начать с умственного воспитания, что включает формирование кругозора, т.е. целостной системы взглядов на мир в целом, природу, общество, человеческое мышление, совокупность философских, политических, моральных, правовых, эстетических и других идеалов и убеждений людей. Известно, что кругозор – это фундамент, на котором стоит разум. Именно кругозор лежит в основе формирования духовной культуры личности. Как формировать духовность? Формирование духовности происходит по трем основным параметрам, а именно: 1. Формирование мировоззренческого сознания, идей, взглядов, убеждений, традиций, обычаев, других социально значимых достижений национальной и мировой культуры.

2. Освоение семейной бытовой культуры, обеспечение духовного единства поколений, непрерывности прошлого, настоящего и будущего нации, общества; приобщение к религиозным воспитательным традициям.

3. Формирование национального самосознания, что предусматривает освоение системы национальных ценностей (территория, культура и т. д.), чувство патриотизма.

Среди приемов, помогающих в осуществлении этого процесса, можно назвать читательскую конференцию, тематику которой можно предложить выбрать ученикам. Это может быть как поэтическое наследие Н. Гумилева, а точнее – его лирика, так и его драматические произведения. Фронтальная форма организации воспитательного процесса подразумевает проведение книжной выставки, материалы которой могут охватывать и творчество поэта, и его жизненный путь, и его современность, и «братьев по перу», точнее – акмеистов. Интересным, на наш взгляд, кажется проведение выставки иллюстраций к произведениям Н. Гумилева. Наряду с известными иллюстраторами свои работы могут представить ученики. Выполненные в разных жанрах и технике, эти работы на некоторое время станут украшением школьной библиотеки, фойе или просто класса. Ко Дню рождения Н. Гумилева целесообразно выпустить стенгазету, которая тоже является массовой формой организации воспитательного процесса. В ней могут быть помещены известные и малоизвестные факты из жизни поэта, мало публиковавшиеся стихотворения, а может, заметка школьника о том, как он «пришел» к поэзии Н. Гумилева. В стенгазете, как видим, могут сочетаться массовая и индивидуальная формы работы.

Увлекательным мероприятием может оказаться викторина, основанная на фактах из жизни поэта и его литературных произведениях. Способствовать умственному воспитанию школьников может также конкурс, к примеру, на лучшее сочинение, посвященное творчеству Н. Гумилева. Чтобы усложнить задачу, можно оговорить темы конкурсных сочинений, сведя их к одной, максимум – трем. Для старших школьников можно порекомендовать обучающе-познавательную игру, в которой можно связать уроки географии и литературы, посвятив ее африканским путешествиям Николая Степановича. Эпиграфом к ней могли бы послужить строки сонета из книги «Романтические цветы»:

Как конквистадор в панцире железном,
Я вышел в путь и весело иду,
То отдыхая в радостном саду,
То наклоняясь к пропастям и безднам.
Порою в небе смутном и беззвездном
Растет туман... но я смеюсь и жду,
И верю, как всегда, в мою звезду,
Я, конквистадор в панцире железном. **

[2: 51]

Стоит остановиться на патриотическом воспитании на основе жизненного пути Н. Гумилева. Итак, Первая мировая война, которая многим виделась как правое дело, заявила о себе, и Н. Гумилев стал готовиться к ратному труду. Вспомним, что в 1907 году он был освобожден от воинской службы по причине астигматизма глаз и признан неспособным к участию в военных действиях. Но спустя почти месяц после начала вой-

---

ны он уже добился разрешения стрелять с левого плеча, был записан добровольцем в кавалерию и даже за отдельную плату брал уроки фехтования. Гумилев – воин. Любое дело он начинал во всем первом, лучшим, непревзойденным. Его бесстрашие, легендарная храбрость и мужество были оценены двумя Георгиевскими крестами. Беседа о Н.Гумилеве-воине, как форма организации воспитательного процесса, могла бы раскрыть перед школьниками всю глубину трагической жизни Гумилева-патриота. Во многом в проведении такой беседы может помочь сборник его стихов «Колчан», который по замыслу поэта должен был собрать в себе «стрелы» – стихи, передающие состояние человека на войне. Среди них такие, как «Война», «Наступление», «Смерть», «Пятистопные ямбы» и др. Беседа может стать одной из цикла мероприятий, посвященного судьбам русской и украинской интеллигенции, где пойдет речь о трагедии народа, о насилии. Здесь уместно проведение круглого стола, в ходе которого можно, к примеру, обсудить различные версии причин и обстоятельств гибели Н.С.Гумилева.

В тесной связи с патриотическим воспитанием находится воспитание нравственное. В него включены требования, которые предъявляет общество к поведению человека, определяет обязанности и отношения людей друг к другу и к обществу в целом. Нравственное воспитание является целенаправленной деятельностью по формированию нравственного сознания, чувств, поведения. Процесс ведется по трем основным направлениям: а) развитие человечности и порядочности; б) подготовка к самостоятельной жизни; в) формирование гражданской зрелости. Широкий спектр форм организации воспитательного процесса позволяет здесь использовать как массовые и групповые, так и индивидуальные формы. Среди массовых форм назовем беседы, экскурсии, встречи с литературоведами, круглые столы, литературные вечера. Среди групповых – занятия кружков, литературных секций, среди индивидуальных – творческие задания, чтение литературно-критических изданий, доклады и рефераты. Тематика может быть самой разнообразной. В зависимости от преследуемых целей можно остановиться на философии любовной лирики Н.Гумилева и рассмотреть образ женщины в его произведениях, либо отправиться вслед за автором в путешествие по Африке, изучая строки сборников «Романтические цветы», «Шатер». Во время школьных каникул можно отправиться с любителями поэзии Н.Гумилева в один из городов, связанных с его именем, а выбор здесь велик: от Севастополя через Киев до Санкт-Петербурга. Для очередного заседания кружка можно предложить тему «Гумилев – путешественник». Для раскрытия этой ипостаси поэта подойдут не только его стихи, но и воспоминания современников о привезенной из Африки коллекции, которая, по мнению специалистов, стоит на втором месте после коллекции Миклухо-Маклая.

Интересной формой организации воспитания являются встречи с литературоведами. Нестандартный подход к таким встречам был увиден нами в городе Киеве. Небольшая, но уютная квартирка известного литературного критика, находящаяся в старом доме, квартирка, увешанная произведениями живописи начала века, словно дышит эпохой Гумилева. Пришедшие школьники рассаживаются прямо на полу, сквозь узкие окна едва проникает свет, и в этой чарующей атмосфере голос литературоведа уносит в прошлое, в то время, когда поэт, путешественник и воин Н.С.Гумилев жил и творил свои бессмертные произведения. Такие встречи не только расширяют кругозор школьников, но и учат общению посредством литературы.

Для индивидуальной работы можно предложить тему для реферата «Африканский дневник» Н.Гумилева». Индивидуальная работа в воспитательном процессе способствует реализации творческого подхода, в котором на первый план выдвигается ученическое творчество как результативный компонент их обучения творчеству со стороны педагогов. Творческий подход рассматривается как специфическая частица деятельностного подхода, в котором, в свою очередь, выдвигается деятельность как главный фактор единства сознания, поведения и отношения к труду, когда учеником осуществляется определенная система видов деятельности. Именно посредством деятельности ученик вступает в от-

ношения с преподавателями, а преподаватели, в свою очередь, воспитывают его через свою деятельность, через руководство его деятельностью. Здесь вырабатывается единство сознания и поведения.

Под художественно-эстетическим воспитанием школьников следует понимать воспитание средствами прекрасного в природе, искусстве, окружающей действительности, приобщение их к духовным ценностям, культурным потребностям, развитие чувств. Основными заданиями такого воспитания являются понимание и оценка прекрасного, развитие способности воспринимать прекрасное, воспитание эстетического вкуса, способность различать истинно прекрасное и неэстетичное. Поэзия вообще и поэзия Гумилева в частности есть уникальным средством, способным помочь в выполнении этих заданий. Среди массовых форм организации воспитательного процесса в художественно-эстетическом воспитании следует отметить литературоведческие лекции, беседы. Нестандартным подходом к осуществлению эстетического воспитания является образование литературного клуба, заседания которого можно и нужно посвящать Н.Гумилеву, родоначальнику нового поэтического течения – акмеизма. Было бы интересным обсудить на одном из заседаний такого клуба утверждение Н.Гумилева о том, что писать стихи может любой, если его этому обучить. Стоит изучить на таких заседаниях основы теоретической поэтики, чтобы попытаться поддержать поэта в его убеждении или доказать обратное. В рамках работы литературного клуба может возникнуть идея постановки спектакля по одному из драматических произведений Гумилева, либо откроет двери литературная гостиная, где созданный «при свечах» коллаж из лирики Н.Гумилева никого не оставит равнодушным. Активной работой клуба можно популяризовать произведения Н.Гумилева, чему будут способствовать конкурсы чтецов. Школам с музыкальным уклоном было бы интересным проведение конкурсов песен на стихи Николая Степановича. Ведь в наше время немало современных музыкантов обращаются к классикам в своем творчестве.

Немало меньшими по активности будут кружки и литературные секции, которые являются групповыми формами организации воспитательной работы. Работа кружков и секций может быть узкоспециализированной, тогда все внимание школьников будет направлено на изучение либо поисковую деятельность определенного жизненного этапа поэта, либо его конкретных произведений, конкретных жанров его творчества.

Воспитательная ценность всех перечисленных мероприятий, их эффективность во многом зависит от ряда требований, среди которых нужно отметить систематичность воспитательной работы, ее доступность и посильность. Методы внеклассной работы должны соответствовать по содержанию и форме уровню развития школьников – это одно из педагогических требований. Учащиеся не терпят однообразия и скуки, поэтому в организации внеклассных занятий должны присутствовать разнообразие и новизна. И, конечно же, любое мероприятие, связанное с именем Н.С.Гумилева, должно содержать элемент романтики, романтики, которая отличает произведения этого великого поэта.

ЛИТЕРАТУРА

1. Галузинський В.М., Євтух М.Б. Педагогіка: теорія та історія. – К.: Вища школа, 1995.
2. Гумилев Н. Сочинения в трех томах. – М.: Худ. лит., 1991. – Т. 1.

SACRUM НАИЗНАНКУ

Литературный процесс как постоянно обновляющееся явление, как известно, возможен только тогда, когда в нем происходит естественная смена художественных стилей и методов. Эти изменения, как правило, сопровождаются борьбой, столкновением различных творческих взглядов, конфликтами разного уровня, что и составляет в большинстве случаев материал для истории литературы. Зачастую острота конфликта приводит к тому, что противоборствующие стороны прибегают к наиболее острому полемическому оружию – высмеиванию художественных достижений противника, поскольку смеха боится даже тот, кто ничего не боится.

Одним из самых действенных способов литературной борьбы всегда была пародия. Можно смело утверждать, что мировая литература развивалась от пародии к пародии, настолько весомым в количественном и качественном отношении является ее вклад в литературный процесс.

Однако пародия пародии рознь. Одно дело, когда пародист, создавая свой художественный текст, опровергает им эстетические принципы не приемлемого для него творческого метода. Таким образом возникает «Дон-Кихот» *Сервантеса*. И совсем иной ситуация становится тогда, когда жало пародиста нацелено на текст сакральный.

В истории литературы, когда заходит речь о пародийности как художественном явлении, принято считать, что «сочетание двух художественных систем порождает дискуссионность восприятия и становится предметом диалога»⁵⁷. Поскольку пародия изначально «сатирически разрушает изнутри всю систему»⁵⁸ пародируемого объекта, а объектом пародии на священный текст является целостная система мировоззрения, то речь тут идет не столько о диалоге различных литературных стилей, сколько о диалоге общественно-политических позиций.

Пародия, следовательно, – вызов на дискуссию, особенно острый в случае, когда говорится о боговдохновенном, априори недискутируемом тексте. И тут возникает проблема этическая – позволителен ли диалог на эту тему. Сакральность текста не должна была бы позволять появляться пародии, однако всегда позволяла, когда возникала ситуация провоцирующая, детонирующая, создающая толчок к взрыву «карнавализации». «В фольклоре первобытных народов, – пишет М.Бахтин, – рядом с серьезными (по организации и тону) культурами существовали и смеховые культы, высмеивавшие и срамословящие божество («ритуальный смех»)»⁵⁹. Уже тогда происходило «остраннение» (В. Шкловский) сакрального текста, секуляризация его.

Широко известна «Батрахомиомахия» *Аристофана*, пародирующая религиозные представления античности. В средневековье «очень широко была распространена полупародийная и чисто пародийная литература на латинском языке. Количество дошедших до нас рукописей этой литературы огромно. Вся официальная церковная идеология и обрядность показаны здесь в смеховом аспекте. Смех проникает здесь в самые высокие сферы религиозного мышления и культа»⁶⁰. И, что характерно, «литература эта ... была освящена традицией и в какой-то мере терпелась церковью»⁶¹. Вероятно потому, что «карнавальная пародия очень далека от чисто отрицательной и формальной пародии

⁵⁷ М.Я.Поляков. Вопросы поэтики и художественной семантики. – М.: Сов. писатель, 1978, С.208

⁵⁸ М.Я.Поляков. Вопросы поэтики и художественной семантики. – М.: Сов. писатель, 1978, С.209

⁵⁹ М.М.Бахтин. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М.: Худ. лит., 1965, С.8

⁶⁰ М.М.Бахтин. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М.: Худ. лит., 1965, С.17

⁶¹ М.М.Бахтин. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М.: Худ. лит., 1965, С.18

нового времени: отрицая, карнавальная пародия одновременно возрождает и обновляет»⁶².

В литературе нового времени появились произведения деятелей эпохи Просвещения, не щадящие ни клира, ни самого Святого писания. В конце XIX века выходят книги *Лео Таксиля* «Забавная Библия», «Забавное Евангелие», «Священный вертеп», которые по форме и по сути своей были, конечно же, пародиями.

То есть, история пародирования сакральных, священных текстов весьма обширна. «В истории литературы, – утверждает М.Я. Поляков, – специфическая роль пародии проявляется хотя бы в том, что особой насыщенностью и энергией пародийного творчества отличаются те периоды в истории литературы, которые мы можем назвать *эпохами культурного перелома*»⁶³.

Из чего следует, что эпохи культурного перелома сопровождалась усилением смехотворного, пародийного напряжения. Ситуация в русской культуре начала XIX века, например, весьма способствовала появлению «Гавриилиады» *А.С. Пушкина*, вызвавшей в свое время чрезвычайный культурный переполох, причина которого до сих пор в общественном сознании не преодолена.

Я имею в виду то обстоятельство, что текст Библии до настоящего времени не воспринимается как текст литературный, как художественная действительность. Точка зрения теологов на Святое писание как на боговдохновенное Слово, разумеется, заслуживает всяческого уважения, и их дискуссии по поводу различных толкований тех или иных мест являются их сугубо внутренними проблемами. Однако и у материалистически настроенных авторов понимание Библии сводится преимущественно к тому, что она трактуется либо как исторический документ, либо как источник общечеловеческих (по сути – европоцентричных) культурных ценностей, питающий искусство. Самоценность Библии как литературного произведения практически никогда не исследовалась.

Хотя для того же Пушкина такая самоценность была совершенно очевидной. Он ничтоже сумняшеся манипулировал образами Марии и Гавриила с такой же легкостью и изяществом, как и персонажами произведений своих современников, равно как и ими самими. Конечно же, Пушкин воспринимал Евангелие как литературное произведение, имеющее все отличительные признаки такового. А раз так, то и возможность быть отпародированным этому произведению присваивалась автоматически, как и всем другим. Тем более что на дворе была именно «эпоха культурного перелома», высвобождавшая общественное сознание как никогда ранее.

Разумеется, в советском литературоведении откровенно сатирико-атеистические проделки Вольтера и Пушкина всячески приветствовались и служили еще одним доказательством поступательного движения мировой культуры к своей логической вершине – культуре социализма и коммунизма, определяющей религию как безусловный опиум для народа. Это, однако, никоим образом не приближало исследователей к аутентичному пониманию Библии как литературного произведения.

Очевидно, здесь действует тот фактор, что «наличие пародийных элементов двусторонне связано и с отношением к социальной действительности, и с оценкой определенных художественных тенденций»⁶⁴. То есть, если общественное сознание религиозно, то пародия на Библию – есть святотатство и кощунство, если же оно официально атеистично, как это было в Советском Союзе, то здесь также вступает в силу «отношение к социальной действительности», поскольку у Советской власти с церковью был пакт о ненападении. Пушкин – это история, современникам же пересекать границу действительно не рекомендовалось.

⁶² М.М.Бахтин. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М.: Худ. лит., 1965, С.14

⁶³ М.Я.Поляков. Вопросы поэтики и художественной семантики. – М.: Сов. писатель, 1978, С.207

⁶⁴ М.Я.Поляков. Вопросы поэтики и художественной семантики. – М.: Сов. писатель, 1978, С.209-210

Александр Галич, например, был среди тех литераторов, который откровенно и вызывающе сжег все мосты, объединяющие его с официальной культурой, посему все такого рода негласные установки ему были не указ. В результате в 1970 году, в брежневскую эпоху возрождения культа Сталина, пишет он «Поэму о Сталине», где бесшабашно пародирует обе религии, как христианскую, так и большевистскую.

Но тут в вертеп ворвались два подпaska
И крикнули, что вышла неувязка,
Что праздник отменяется, увы,
Что римляне не понимают шуток.
И загремели на пятнадцать суток
Поддавшие не вовремя волхвы.

Сталин же, в кавказских сапогах, с забрызганным оспою лицом, выступает здесь не то царем Иродом, не то Антихристом, провозглашающим: «Вечным будет царствие мое!».

Период подъема диссидентского движения, на который пришелся и расцвет творчества Александра Галича, совершенно определенно может быть обозначен как эпоха культурного перелома, поскольку именно с этих пор необходимо вести отсчет заключительного этапа существования комплекса советских ценностей, как культурных, так и идеологических.

Современная пародия на Библию должна была, просто обязана была появиться. Потому, что общественное сознание в период перестройки и распада Советского Союза стало насыщаться парадоксальными явлениями: издания, продолжающие носить прежние, вполне советские, а значит – атеистические, названия, то и дело стали цитировать Святое писание; общественные деятели, сделавшие себе имя и карьеру в рамках прежнего, атеистического, государственного строя, стали активно декларировать и демонстрировать глубину своего мирознания приобщением к таинствам религиозных обрядов и признанием своей давней, но вынужденно потаенной любви к тому или иному вероисповеданию. То есть, происходил очевидный перелом культурных пластов, причем на смену старому приходило не новое, а еще более старое. И этого старого стало, сравнительно с практически полным его отсутствием прежде, настолько много, что возникла ситуация перенасыщенности, что в свою очередь и кристаллизовало социальную и эстетическую необходимость пародирования ее.

В пародии, как уже говорилось, возникает ситуация диалога. Кто же в состоянии выдержать роль визави евангелиста в данное время, и какова его художественная система?

Ясно, что во времена сокрушения всех идеалов амплуа создателя пародии на Евангелие не может отличаться особой изысканностью литературных манер. Естественно также и то, что новый евангелист должен говорить на языке героя нашего времени. А кто этот герой? А кто же, как не так называемый «новый русский», не имеющий, конечно же, своего собственного наречия и одолживший его у одной весьма популярной общественной формации – «митьки».

Так родилось *«Евангелие от митьков»*, от которого сами митьки активно открестились, будучи вполне естественным порождением предыдущей культуры и не претендуя на опровержение ее. Только форма исполнена на сленге митьков, который в последние годы стал основой многих современных молодежных жаргонов и, как следствие, жаргона «новых русских».

Структура «Евангелия от митьков» добросовестно повторяет наиболее ходовые евангелические эпизоды: непорочное зачатие девы Марии, Иисус собирает апостолов, искушение Иисуса дьяволом, Нагорная проповедь, хождение Иисуса по воде аки по суху, воскрешение мертвого, спасение блудницы, вхождение в Иерусалим, дискуссия с фарисеями о налогах, последняя вечеря, моление Иисуса в саду Гефсиманском, предательство Иуды.

Каждый из этих эпизодов не представляет Иисуса принципиально как либо иначе, нежели в оригинальном тексте. Языковое опрошение Мессии, говорящего, например, в «митьковском» варианте Нагорной проповеди: «Не напрягайтесь ни в жизни своей, ни в помыслах, ибо лишь оттянувшиеся кайфуют, не одевайтесь попсово, ибо лишь те счаст-

ливы, кому до фени», не отрицает сути оригинального высказывания: «Посему говорю вам: не заботьтесь для души вашей, что вам есть и что пить, ни для тела вашего, во что одеться» (Матф.6, 25).

То есть, «Евангелие от митьков» не выдвигает иной по сравнению с каноническими Евангелиями концепции образа Иисуса. Оно всего лишь, во-первых, (и это основное) принимает его как реальный мирской персонаж художественного произведения, обычными, традиционными со времен Франсуа Рабле пародийными языковыми средствами снижая, приземляя его. Во-вторых, из всего многообразия Иисусовых речений выбраны и аранжированы именно те, в которых представлена принципиальная незаангажированность христианского вероучения в суету мирского бытия. Все прочие аспекты намеренно опущены.

И в этом суть всей пародии. В ней выявлено острейшее социальное явление современности: инфантилизм и индифферентность к общественной жизни. Обвал надежд на возможность изменения к лучшему вызывает массовое безразличие, кардинальное ухудшение уровня жизни большинства населения чреват недоверием к власти предрержащим. Пародия откровенно социально сориентирована, озвучивая идеологию так называемого «пофигизма».

Разумеется, эстетически «Евангелие от митьков» эпатажно. А иным оно и быть не могло. Авторы этого текста, откровенно декларируя безразличие ко всему, сокровенно жаждут быть услышанными, что совершенно естественно. И «Евангелие от митьков» является одновременно и гласом вопиющего в пустыне, и возгласом «митьковского» Иисуса: «Елы-палы, да минет меня чаша сия!».

Zdeňka MATYUŠOVÁ

© 2001

NEODVÁTÁ BOLEST NÁVRATŮ (O VÁLEČNÉ PRÓZE VIKTORA ASTAFJEVA)

V ruské próze šedesátých a sedmdesátých let se objevují díla, v nichž ve válečné vřavě dospívá generace «sedmnáctiletých» a «devatenáctiletých».

Připomeňme alespoň J.Bondareva, V.Bykava, G.Baklanova, V.Bogomolova, V.Dragunského, V.Rosljakova, V.Kuročkina, S.Krutilina, V.Kondrat'jeva a další.

Je to pokolení, které nemohlo nepsat o válce, neboť ta se stala jejich osudem a náplní života. «Материал, пережитое – вот что понуждало, вело, звало, гнало. Вон, даже в снах.» [1].

Píše o tom ve svých autobiografických poznámkách i Grigorij Baklanov: «... жизнь способна повторить себя и в слове. Если нет великого дарования, она пробуждает необычные силы и в тех, кто наделен был не самыми выдающимися способностями. Вполне возможно, что многие из тех, кто рассказал об этой войне, в иных условиях и не подозревали бы в себе таких способностей» [2].

A Viktor Astafjev se k tomuto faktu vyjadřuje následovně: «О войне и ?про войну? я написал очень мало... О войне писать трудно. Особенно тем, кто был непосредственно в окопах, на передовой линии, в пекле смертоносного огня. Воскрещая в себе войну, фронтовик вынужден пережить ее вновь, а это процесс не только трудный, но и болезненный...» [3].

Knihy Jurije Bondareva *Prapory žádají palbu* (orig. Батальоны просят огня, 1957, česky 1960) a *Poslední salvy* (orig. Последние залпы, 1959, česky 1961), novely Grigorije Baklanova *Devět dní* (orig. Девять дней. Южнее главного удара, 1958, česky 1965) a *Píď země* (orig. Пядь земли, 1959, česky 1960), prózy Vasilje Bykava *Třetí raketa* (orig. Третья ракета, 1962, česky 1964) a *Zrada* (orig.– ruský překlad Фронтная страница, 1962, slovensky pod názvem Preťatá noc, 1964), novela Viktora Astafjeva *Když padají hvězdy* (orig. Звездопад, 1.red. 1960, 2.red. 1972, nepřeloženo) či novela Vasilije Rosljakova *Na lásku nebyl čas* (orig. Один из нас, 1962, česky 1964) – to jsou alespoň některá z děl, která uvedla do literatury nový, do té doby neobvyklý typ hrdiny.

Subjektivní forma a 'zpovědní' intonace nasycují tato vyprávění dechem hodnověrnosti. Prvotní byla v každém případě autorova vlastní životní zkušenost – a to nejen globálně, ale zcela konkrétní zážitek, určitý motiv či několik motivů, které 'vyvolaly' vzpomínku na prožitou dobu.

Novela *Když padají hvězdy* je lyrické vzpomínkové vyprávění o milostném vzplanutí. Je to Astafjevův první «větší» příběh o válce a lásce. Jde o citový vztah devatenáctiletého vojáka Michaila, který odešel na frontu jako dobrovolník, a mladičké zdravotní sestry Lidy ve vojenské nemocnici. «...чем гуще и горше правда условий существования, тем ярче и неопровержимей в повести другая, высшая правда – правда о силе человеческого духа» [4].

Při loučení před propuštěním Miši z nemocnice Lída říká: «... Оочу с тобой побыть еще день, хоть один день! Пусть же эта проклятая война остановится на день! Пусть остановится! Пусть!...» [5].

Výraz «**п р о к л е т á в á л к а**» nebyl v původním textu, ale objevil se až ve druhé variantě knihy. Tato slova zde zaznívají velice silně, logicky a jsou nutná pro vysvětlení jak Lídina chování, tak jednání Miši, který je znovu pronáší v tragickém závěru.

V knize není detailně vykresleno sociálně-historické pozadí a ani charaktery jednotlivých postav nejsou ukázány ve vývoji. Novela je výkřikem duše mladé bytosti, která poprvé naplno pocítila radost, krásu a sílu lásky a svou odpovědnost za to, aby byla ochráněna před krutostí války. A tak příběh postupně prorůstá odporem proti násilí. Hněvivě a s burácivou silou zazní tento protest později v novela *Pastýř a pastýřka*.

Zatímco první část novely *Když padají hvězdy* jsou až zjednodušeně přímočaré a do určité míry naivní, oprávněně pozornost poutá veškerý děj od okamžiku setkání hrdiny s dívčinou matkou (bezděčně se nám vybavuje obraz matky z povídky *Солдат и мать*, 1954-1959). Obzvláště epizoda poslední promluvy do té doby veselého mládence s milovanou dívkou, která vyúsťuje v dramatický závěr.

«... Стыдился бы я рассказать о своей любви. Я презирал бы себя всю жизнь, если бы оказаться слабей Лиды...» [6].

Slyšel, že láska dokáže překonávat překážky, ale aby to pochopil, musel by ji **п р о ж í т**. On však nemá naději na další setkání, hned zítra ho čeká fronta. **Ж а к а с о** jí má říct?! Prozíravá dívka mu šeptá: «... В боюсь за тебя! ... я боюсь тебя тут одного оставить. У тебя в глазах что-то ...» [7]. To «něco» má později v očích i Boris Kost'ajev z novely *Pastýř a pastýřka. Moderní pastorále* (orig. Пастух и пастушка. Современная пастораль, 1967-1974, česky ve sborníku *Moderní pastorále*, 1975). [Tato novela bude předmětem samostatné studie].

Menší dějovou obsažnost tzv. nahrazuje emocionální citový náboj a přesvědčení, že opravdová láska neumírá, i když samotní lidé jsou smrtelní. Přestože závěr vyznívá ve prospěch života, bolestná nezvratitelnost toho, co válka všeobecně způsobila lidem, je otevřená a nerozřešená.

K novele *Když padají hvězdy* se ideově i tematicky váže lyrická a ryze astafjevovská povídka *Za jasných dnů* (orig. Ясным ли днем, 1.red. 1967, 2.red. 1977, česky 1975).

Jak v lyricko-publicistických závěrech, tak i v samotné náklonnosti k ruské lidové písni, ve vztahu k dětem i k válečnému osudu fyzicky zmrzačeného, ale duševně silného a moudrého člověka, přesvědčivě zaznívá autorský hlas.

V šedesátých letech se k tomuto tématu Viktor Astafjev obracel poměrně zřídka – v povídkách *Saška Lebeděv* (orig. Сашка Лебедев, v 1.vydání pod názvem Два солдата, 1964, nepřeloženo) a v *Indii* (orig. Индия, 1965, česky 1975). [První povídka se odehrává v polní nemocnici, ve druhé se vypráví o smrti mladé spojačky Saši Krajušinové].

Přestože všechny tyto drobné prózy jsou bezesporu pozoruhodné, představují však v Astafjevově tvorbě pouhý předstupeň k hlubšímu uměleckému ztvárnění válečné tematiky.

Jistý přelomový okamžik představuje *Óda na ruskou zahradu* (orig. Ода русскому огороду, 1972, nepřeloženo). Je jakýmsi schůdkem mezi výraznějším publicistickým stylem a osobitým lyricko-dramatickým (dokonce s nádechem tragičnosti), otevřeným filozofickým způsobem vyprávění v próze *Její Veličenstvo ryba* (orig. Царь-рыба, psáno 1972-1975, publikováno 1976, česky 1981).

Kniha *Óda na ruskou zahradu* není pouhou oslavou toho, co roste na záhoncích v zahradě! Astafjev opěvuje především jemné odstíny duchovní krásy člověka. Opět se tu setkáváme s autorským lyrickým «já»: «Озари же, память, мальчика до каждой веснушки, ... до белого шрама на верхней губе... Первый в жизни шрам. Сколько потом их будет на теле и в душе?...

Я тороплюсь на встречу ему (мальчику – Pozn. Z.M.), бегу с одышкой... Спешу, спешу, минуя кровопролития и войны...

... Беру в свою большую ладонь руку мальчика и мучительно долго всматриваясь в него, стриженного, коноватого, – неужто он был мною, а я им?!» [8].

Tematika chlapcova poznávání světa (jak ji autor zpracovává již v *Poslední poctě* – viz časopis Cizí jazyky, roč. 40, 1996-1997, č.1-2, str.7-9) se v *Ódě na ruskou zahradu* rozšiřuje a prohlubuje. Viktor Astafjev ji začleňuje do širšího kontextu obecně sociálních a filozofických otázek, zahrnujících i vzájemný vztah člověka a přírody.

S překvapující niterností jsou zachyceny pocity mladého chlapce, který dělá své první krůčky po zemi, jeho křehká vnímavost a bezelstnost, s jakou poznává každý kvítek, travičku, všechno živé. Neobyčejně citlivě a pronikavě vsřebává barvy a vůně přírody kolem sebe, její pohyb, život, dynamický koloběh a životodárnou mízu.

V této próze se proplétají **dvě roviny** – jednu tvoří chlapcova duše a druhou duše autorova, vyjadřující z jedné strany nadšení ze setkání s tímto už vzdáleným chlapcem, ze strany druhé smutek a stesk z nevyhnutelné rozluky s ním.

V kontrastním ztvárnění najdeme v povídce jak protest proti válečným hrůzám, tak i krásu zahrady a poezii práce. To vytváří typický astafjevovský styl vyprávění se zdůrazněnou intenzitou každého slova a duchovní nasyceností každého obrazu.

Podle literární teorie je **óda** (z řec. óde = píseň) «forma meditativní lyriky vyznačující se patosem, exaltovaností a nadneseným, oslavným uchopením předmětu» [9]. V tradičním významu tedy óda předpokládá vznešený objekt. A vznešený objekt si vyžaduje i vznešený a ušlechtilý styl a jazyk. V Astafjevově *Ódě na ruskou zahradu* se však opěvuje práce, každodenní život, obyčejné věci – zelinářská zahrada, brambory. Ale ironii v tom nehledejme! «Если уж по уму да по совести и чести – спаситель наш – огород! ... В огороде же том самоглавнейший спаситель – скромное существо – картошка!» [10].

Syžetová stavba připomíná hudební dílo – do základních motivů se postupně vplétají nová témata, která se obměňují. Čisté a průzračné tóny znějí v závěru – chvalo zpěv zahradě a bramborám za to, že díky jim bylo za války zachráněno mnoho životů.

V díle jsou hojně použita přísloví a hádanky, čímž je zvýrazněn lyricko-meditativní duch vyprávění. Tvůrce využívá prvky tradiční lidové tvorby, etiky a estetiky, aby oslavil prosté, skromné, obyčejné, ale pro lidi životně důležité věci.

Morální zkušenosti a rozum lidstva i veškeré dějiny se stávají souměřitelnými s estetickými záměry autora. V tomto světle je problematika «střídání pokolení» a «pokračování života» doplněna novou složkou – prvkem **p a m ě t i**. «Память избирательна – оставляет в сознании наиболее яркое. ...Память трансформирует прошедшее, углубляет его...» [11].

«Память моя, память, что ты делаешь со мной?! Все прямее, все уже твои дороги... И все не умолкает война...» [12].

«Память моя, сотвори еще раз чудо,ними с души тревогу, тупой гнет усталости... И воскреси,— слышишь? – воскреси во мне мальчика, дай успокоиться и очиститься возле него... а вспомнив, оживил мальчика – и пустота снова наполнилась звуками, красками, запахами» [13].

***

Aстафьевы прозы о войне подávají plastický obraz doby a její tragické atmosféry. Tvůrce dává nahlédnout do historie a jeho ideovým krédem je dospět k pravdě a poznat ji.

Vztahy mezi postavami jsou plně skrytého silného napětí. Vytvářejí jakoby soustředné kruhy, které zčásti do sebe zapadají a zčásti se překrývají. Ve svých postavách Viktor Astafjev hledá čistou a nedeformovanou lidskost. To v konečném důsledku určuje smysl jeho próz a ten tkví v tom, že člověk se neosvobodí od povinnosti být člověkem. V rozhodujících chvílích nejsou žádné «polehčující okolnosti». Člověk jednoduše nemá jiné východisko než být člověkem, neboť je osudově spojený se svědomím jiných.

«Я принадлежу к нормальным людям», říká Viktor Astafjev, «и ничто человеческое мне не чуждо. Потому так трудно мне писать о войне, хотя ?во мне? книга о войне, о ?моей войне? идет и идет своим ходом, не умолкая, не оставляя меня в покое... Люди убивали людей – это страшно, это античеловечно. Это противу разума...» [14].

Aстафьева důvěrná spjatost s hrdiny vnáší do jeho próz neotřelý nádech intimnosti, který působí neobvykle podmanivě, přitažlivě a věrohodně. To se zřetelně projevuje i v zatím posledním publikovaném díle Viktora Astafjeva, kterým je román *Prokletí a zabiti* (orig.Прокляты и убиты, vycházel postupně v časopise Новый мир – 1992 až 1997).

POZNÁMKY A LITERATURA

1. Адамович А. Дважды пережитое // Литературное обозрение.– 1975.– № 4.– С. 102-103.
2. Бакланов Г. Пядь земли.– М., 1973. С. 6.
3. Астафьев В. Военные страницы.– М., 1986, стр. 3.
4. Макаров А. Во глубине России.– М., 1973, стр. 332.
5. Астафьев В. Звездапад // Собрание сочинений в четырех томах.– М., 1979.– Том 1.– С. 290.
6. Ibidem, с. 290.
7. Ibidem, с. 296.
8. Астафьев В. Ода русскому огороду. In.: Собрание сочинений в четырех томах. Москва 1979.– Том 1.– С. 442 – 443.
9. Slovník literární teorie.– Praha, 1984.– S. 254.
10. Астафьев В. Ода русскому огороду. Ibidem, с. 459.
11. Астафьев В. Жить честно и много работать // Литературная Россия.– 1985.– 6 декабря.
12. Астафьев В. Ода русскому огороду. Ibidem, с. 441.
13. Ibidem, с. 174.
14. Астафьев В. Военные страницы.– М., 1986.– С. 4.

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Феня ПУСТОВА

© 2001

НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК НОВОЇ ЯКОСТІ ¹

У творчій біографії Р. Гром'яка науково-методична монографія з історії української літературної критики – явище закономірне. Глибинно досліджуючи спадщину І. Франка, вчений впродовж кількох десятиліть розробляє питання естетики, теорії критики, теорії та історії літератури. Крім того, читаючи курс історії української літературної критики філологам, він змушений був чітко визначити параметри цієї дисципліни, теоретичну основу і джерельну базу для лектора і студентів. Викладацька праця спонукала Р. Гром'яка випробовувати різні методичні прийоми, шукати найбільш доцільні, щоб зацікавити своїх слухачів, активізувати їхню самостійну роботу. Поєднання в одній особі теоретика, літературного критика, історика літератури й лектора вузу забезпечило посібнику глибину змісту, чітку логіку викладу і нову науково-методичну систему, запропоновану викладачам і студентам.

Характерна риса автора монографії – толерантне ставлення до тих, хто працював у царині теорії та історії літературної критики. Він не вдався до легкого «знищення» книг радянської доби, а відібрав з них найменші, так би мовити, елементи об'єктивної істини. Не відгороджує Р. Гром'як і студентів директивними судженнями від тих публікацій, а пропонує переконатися в їхній методологічній неспроможності. Для оптимального використання цього посібника має значення і та обставина, що у студентів з'явилася можливість вивчати предмет за першоджерелами. Маємо на увазі передусім хрестоматію з «Історії української літературної критики та літературознавства» ².

У вступі рецензованої праці автор обґрунтував потребу створення багатфункціонального посібника, що зумовлюється сьогодишнім станом розробки питань літературного критицизму; знайомить з планом висвітлення кожної теми і концептуальними засадами, якими визначаються зміст монографії та відмінність її від нормативного підручника з історії української літературної критики. Для виконання чітко сформульованого завдання Р. Гром'як спочатку подає своє розуміння теоретичних понять.

У першому розділі він пояснює специфіку літературної критики як суспільної аксіологічної діяльності людини, що базується на естетичному сприйманні мистецьких явищ. Автор також розкриває структуру естетичної оцінки, систему літературно-критичних жанрів, пропонує своє розв'язання проблеми критичного методу та обґрунтовує поцінування художніх явищ «з допомогою системи критеріїв на засадах строгого історизму» (15), а також акцентує увагу дослідників на усвідомленні «меж і можливостей інтерпретації та її неоднакової питомої ваги в літературній критиці та історії літератури» (17).

Другий розділ посібника містить авторську модель історії літературної критики, її джерела, взаємозв'язок з історією мистецтва слова. Тут обмірковується і питання періодизації. Р. Гром'як не йде за етапами історико-літературного процесу, для визначення їх орієнтується на появу якісно нових елементів саме в літературній критиці. Керуючись цим принципом, дослідник об'єднав дев'ять перших століть, які охоплюють давньоруське письменство та XVIII ст., а XIX століття розділив на п'ять періодів. Автор посібника

¹ Гром'як Р. Історія української літературної критики (від початків до кінця XIX століття: Посібник для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів. – Тернопіль: Підручники і посібники, 1999. – 223 с.

² На жаль, сумніваємося, що за нинішніх фінансових умов та відсутності дійового механізму забезпечення вузівських бібліотек філологи й журналісти вузів одержали чи одержать хрестоматію і посібник Р. Гром'яка.

застерігає лектора цього курсу від загрози дублювання історії українського письменства і висуває дві умови, за яких можна уникнути небажаної дифузії двох літературознавчих дисциплін: знання сучасної методології і дотримання відповідного їй алгоритму. Конкретизація алгоритму вилилася у Р. Гром'яка в 15 компонентів, які рекомендується враховувати (в меншій чи більшій кількості) до кожного періоду. В процесі дослідження еволюції українського літературного критицизму теоретик переконує в доцільності здійсненої ним періодизації і розробленого алгоритму.

Зміст першого періоду літературної критики в посібнику зводиться до пояснення передумов її зародження і становлення, показу стимулів і перешкод до усвідомленого естетичного критицизму, виявлення спорідненості (хоча й не синхронної) оцінок художньої творчості в Україні з традиціями всіх національних культур. Розгляд розвитку літературної критики протягом ХІХ ст. теж співвідноситься з процесами в європейських країнах, коли подібність породжувалася спільною філософією та естетикою, а відмінність історичними соціо-культурними факторами: підневільним становищем нації, розмежованої кордонами, заборонами мови, літератури, періодики і навіть рівнем поширення національної свідомості в середовищі інтелігенції. Простежуючи виникнення, динаміку власне літературної критики, модифікації і збагачення теоретичних понять в ХІХ ст., формування критеріїв оцінки художніх творів, розширення тематики, жанрів і стилістичних форм, Р. Гром'як переконує: хоча й уповільнено, всупереч перешкодам, розвиток ішов по висхідній.

Десяті-тридцять роки ХІХ ст. щодо літературного критицизму автор характеризує своєрідно: «...українських за формою, українських за духом літературно-критичних виступів у цей період майже не було» (55), проте аксіологічно-естетична діяльність харків'ян (письменників, професорів університету) була органічним породженням самої української літератури, нової за предметом і принципами зображення, мовою, багатограними зв'язками з народною творчістю. При розгляді наступних етапів еволюції літературної критики Р. Гром'як не міг обмежитися загальними характеристиками, а й вирізьблює, так би мовити, індивідуальні портрети критиків, які відіграли більшу чи меншу роль в цьому русі. У шевченківському періоді (40-50-і рр.) оцінюється літературно-критична діяльність М.Максимовича, М.Костомарова і частково П.Куліша, які спричинилися до того, що «літературна критика на етнічних українських землях функціонувала в естетичній свідомості освіченої верстви як важливий чинник літературного процесу... у зв'язку з засадами романтизму» (79-80). Окремо виділяється в цьому періоді стимулююча роль поезії Т.Шевченка, яка спонукала переглядати критерії оцінок художніх творів, удаватися до нових жанрових форм критики.

В 60-і роки, переконує Р.Гром'як, літературно-критична діяльність П.Куліша за своїм методом була «психолого-естетичною, розвивалася в тому руслі, в якому йшла європейська думка того часу, а згодом розбудували свої концепції О.Потебня та І.Франко» (95). Для такого прогресу вирішальне значення мала творчість Т.Шевченка, яка і в це десятиліття була тереном зіткнення протилежних концепцій, сприяла розширенню кола критиків.

До проаналізованих Р.Гром'яком джерел варто додати оцінку дискусії, матеріали якої нещодавно опублікував дослідник української літератури Кубані В.К.Чумаченко¹. Впродовж квітня-серпня 1861 року на сторінках «Прибавлений к Харьковским губернским ведомостям» обговорювалися питання: масштабність таланту Т. Шевченка, ступінь художності його творів й – у зв'язку з цим – чи є самостійними та перспективними українська мова та український народ. Невідомий у мистецькому світі призвідник дискусії Римов (А. Баримов) у квітні виступив із статтею «Два слова о литературных вечерах в Харькове и одно о Т. Г. Шевченко». Основні оціночні судження Баримова такі: 1) на вечорах поета «...отчаянно восторженная декламация простых, большей частью полных тихой, хотя и глубокой грусти стихов... может привести в умиление только отчаянного патриота или

¹ Мова Василь (Лиманский). Из литературного наследия. – Краснодар, 1999.

того, хто ні слова не понимает по-малороссийски...»(36); 2) вірші Т. Шевченка «писаны языком очень близким к великорусскому» (36), українська мова відрізняється лише закінченнями дієслів та деяких іменників; 3) поета називають великим не за талант, не за твори, а на підставі «известных обстоятельств его жизни» (37), тому й ототожнюються людина й художник; а також це пояснюється «очень устарелым характером нации» (37). В цього дещо замаскованого українофоба знайшлися однодумці і два супротивники, головний з них –В. Мова, на той час 19-річний студент-філолог Харківського університету. Зміст виступів українця з Кубані засвідчує, що він був читачем «Основи», знав статті П. Куліша й М. Костомарова. Вдаючись до іронії, молодий критик висміює твердження, що може застаріти характер народу, при цьому він покликається на працю «Две русские народности» М. Костомарова. В інтерпретації В. Мови, Т. Шевченко – великий художник, бо відобразив характер українського народу «во всех проявлениях его духовной жизни... выразил в высокой степени полно, художественно и многосторонне. А для такого дела (підкреслив критик) нужно много поэтической силы, нужно громадное дарование» (51).

Контрастність аксіологічних критеріїв двох дискусантів виявилася також в поцінуванні поеми «Катерина». Баримов, твердячи, що й О. Пушкіна не можна назвати великим, водночас наголосив: «По художественной обработке характеров, по глубокости идеи, по меткому и звонкому стиху большая половина сочинений Пушкина стоит гораздо выше знаменитой «Катерины» г. Шевченко» (36). Український твір названо «порядочным», «с миленькой героиней». Порівняння, звичайно, недале, а до поеми застосовано неестетичні мірки. Заперечення В. Мови прозвучало досить переконливо. Критик акцентує увагу опонента на одній з найдраматичніших сцен поеми (вигнання покритки з батьківської хати) і пропонує простежити «за развитием каждого характера в отдельности», заглибитися «во взаимное их отношение: в отношение отца к дочери и матери» і переконатися, «насколько верен каждый характер действительности» (53). В цьому судженні поєдналися психологічна оцінка і принцип правдивості, відповідності життю зображеного епізоду: репліки, поведінка, самопочуття героїв відповідають народному принципу моралі. В. Мова виявився гідним учнем П. Куліша.

В харківській дискусії була поставлена і проблема світового значення поета, але ні в кого з її учасників не було критеріїв виміру його.

Стан літературної критики в 70-і роки, як показує Р. Гром'як, стимулювали передусім освітні заклади, громадські організації та установи і періодика Галичини. Автор монографії визначає заслуги М. Драгоманова та І. Білика. Помічаємо і втрати літературної критики: праця М. Драгоманова «Українське письменство 1866-1873 років» не стала фактом літературного життя в цей період. Р. Гром'як ретельно досліджує входження І. Франка в літературознавчу сферу десятиліття, висловлюючи нові, обґрунтовані характеристики. Статтю «Література, її завдання та найважливіші ціхи» він кваліфікує як ситуативне породження позитивістської естетики» (133), за межі якої І. Франко вийшов у цій же праці. Щодо усталеного в нашій науці тлумачення дискусії 70-х років як зіткнення антагоністичних суспільних сил, автор посібника скрупульозним аналізом першоджерел і фактів доводить протилежне: «...українці виступили в «єдиному потоці» на стратегічному напрямі творення і обстоювання української літератури, яка виражає життя українського народу» (115).

Розгляд динамічної, багатоаспектної і жанрово розмаїтої літературної критики 80-90-х рр. XIX ст. Р. Гром'як починає з характеристики найсприятливішої за всі десять століть українських соціо-культурних обставин: в Галичині з'явилося Наукове товариство імені Т. Шевченка, у Східній Україні професори університетів мали великі успіхи в теорії словесності, філології, етнографії, в дослідженні історії українського письменства. М. Драгоманов та І. Франко, виступаючи в іншомовній пресі, робили національну літературу фактом духовного європейського життя, переглядали критерії оцінки художніх творів, накресливали основні проблеми критики. Крім того, І. Франко, спираючись на національні здобутки, на досягнення філософської та естетичної думки Європи та наукові відк-

---

риття людинознавчих наук і формуючи на цій основі концепцію рецептивної естетики, стає постаттю, як пише Р. Гром як, “сумірною” найвидатнішим теоретикам і практикам літературної критики доби.

В літературно-критичний потік 80-90-х років Р. Гром’як вписує цілий загін українських письменників. Ця форма публічної діяльності свідчила про їхній великий інтерес до новаторських тенденцій у європейських літературах, про їхню чутливість до теоретичних праць і критичних оцінок І. Франка. Цей матеріал у посібнику теж засвідчує, що українська естетика, літературознавча наука й саме мистецтво слова збагачували світову культуру.

Система методичних порад, рекомендацій, коментарів, завдань, питань для самоконтролю, логічних схем, як і науковий апарат посібника, спрямовані на те, щоб студенти осягнули і засвоїли теоретичні поняття, поглиблювали вміння самостійно мислити, формували дослідницькі навички. Цьому могли б посприяти і завдання над конкретними (вказаними викладачем) листами письменників один до одного. Скажімо, Панас Мирний в 1898 р. в листі до М. Коцюбинського радить утримуватись від «авторських додатків», які він виявив у оповіданні «Для загального добра», і «тільки живі образи подавати». В розгорнутому Панасом Мирним поясненні цього міркування студенти можуть виявити, що письменник вийшов за межі тих літературно-критичних оцінок і порад, які давав йому брат Іван в 70-і роки під час роботи над романом «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»

Науково-методичний посібник «Історія української літературної критики» Р. Гром’яка конче потрібний студентам-філологам, журналістам і вузівським викладачам літератури. Але хто подбає про те, щоб ця книжка була в продажу в обласних книгарнях і в достатній кількості у бібліотеках вузів?

Феня ПУСТОВА

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Ашиток Н.– кандидат філологічних наук, докторант Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України.
- Братасюк М.–доктор філософських наук, професор ТАНГ.
- Вакарюк Л.–кандидат філологічних наук, доцент ТДПУ.
- Вакарюк В.– пошукувач ТДПУ.
- Сергуніна Т.– кандидат філологічних наук, доцент ТДПУ.
- Братасюк М.– доктор філософських наук, професор ТДПУ.
- Глотов О.– доктор філологічних наук, професор ТДПУ.
- Дядюра Г. - аспірантка Черкаського інженерно-технологічного інституту.
- Ємець О.– кандидат філологічних наук, доцент Технологічного університету Поділля.
- Лабашук М.– доктор філологічних наук, доцент ТДПУ.
- Магіушова З.– завідувач кафедрою російської мови Південночеського університету (Чеська Республіка).
- Лещак О.– доктор філологічних наук, завідувач Лабораторії славістичних студій ТДПУ.
- Мережинська А.– кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри історії російської літератури Київського національного університета імені Тараса Шевченка
- Полевая Т.– пошукувач ТДПУ.
- Пустова Ф.– кандидат філологічних наук, доцент ДонДУ.
- Сухарина Н.– молодший науковий співробітник Українського мовно-інформаційного фонду НАН України.
- Юдин А.– викладач Національного педагогічного університету ім. М.Драгоманова.

Умови**прийому матеріалів до альманаху
“STUDIA METHODOLOGICA”**

Альманах “Studia methodologica” створено для публікування результатів досліджень з методології гуманітарних наук.

До альманаху приймаються наукові статті з проблем філософії та методології гуманітарних наук. Пріоритет надається статтям, що максимально відповідають профілю видання. Редакція зацікавлена в матеріалах до рубрик «Рецензії та огляди», «Переклади» (українською або російською мовами) та «Sapientia sat» (свого роду «інтелектуальний десерт», виражений в афористичній або навіть гумористичній формі). Матеріали друкуються мовою оригіналу із збереженням авторської стилістики та граматики. Авторам надсилається примірник альманаху. Редакція просить надсилати матеріали за адресою: 46027, Тернопіль 27, а/с 554, або електронною поштою, E-mail: sitko@inbox.ru або glotow@ukr.net

Примірник альманаху можна замовити за адресою редакції.

Вимоги до оформлення матеріалів. Матеріали приймаються на дискетах у форматі Microsoft Word 6.0. Мінімальний обсяг статей має становити не менше 3 сторінок машинопису (1800 зн/ст). Бажана наявність надрукованого примірника статті з авторськими виділеннями. Посилання бажано робити за зразком: [Багалій, 1956: 128], де Багалій – перше слово адреси книги у списку літератури, 1956 – рік видання, 128 – номер сторінки на яку посилається автор. Усі посилання мусять бути ретельно вивереними. Обов’язкова наявність даних про автора (прізвище, ім’я та по батькові повністю, науковий ступінь, посада, службова та домашня адреса, контактний телефон).

S-88   *Studia methodologica*. Випуск 9.– Тернопіль: 2001.– 79 с.

Черговий, дев'ятий, випуск альманаху присвячено проблемам сучасних гуманітарних наук. Особлива увага приділяється розгляду методології гуманітарного дослідження на сучасному етапі їх розвитку. Вміщено також роботи, присвячені окремим філологічним та філософським проблемам.

Для мовознавців, літературознавців, філософів, дослідників у галузі методології гуманітарного знання та всіх, хто цікавиться проблемами сучасних гуманітарних наук.

Наукове видання

STUDIA METHODOLOGICA
випуск 9

Адреса редакції альманаху: 46027, Тернопіль 27, а/с 554.

Підписано до друку 11.10.2001. Формат 70×108/16.

Гарнітура "Гаймс".

Папір офсетний. Друк офсетний.

Наклад 300 прим.

Віддруковано з готових діапозитивів у типографії ТДПУ ім. В. Гнатюка.